

K 27.127
2

საქართველოს
საბჭოთავო
საბიბლიოთეკო-საინფორმაციო
ცენტრი

იაკობ ბანასაშვილი

იღია ქაუქაშაძის

მონაგრობა და სტუდიენტობა

თბილისი

თეატრ ბალახუვილი

ილია ჭავჭავაძის
მონაწილე და სწავლავი

გიორგიანი ნაკვეთი

K27.127
2

ფილიალი
19 თბილისი 37

ქართული
ნაციონალური
ბიბლიოთეკა

„ილია გრიგოლისძე ქაჯავაძე საქართველი მწერალი და საქართველოს მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრის ნაციონალურ-რევოლუციური მოძრაობის უაღრესად კომპლარული საზოგადო მოღვაწე“.

(გახ. „პრავდა“ 1936 წ. № 244)

თავი პირველი

ყვარელი. ჭავჭავაძიანთ გვარის შემოსვლა ისტორიაში.
ილია ჭავჭავაძის გენეალოგიური შტო. დედ-მამა.
ილიას დაბადება. ძმები და დები.

ილია ჭავჭავაძე დაიბადა კახეთის განაპირა ყოფილ თელავის მაზრის სოფელ ყვარელში.

„ღვიძლი სოფელი ყვარელი — სწერდა რამდენიმე ათეული წლის წინად გერმანელი მწერალი არტურ ლეისტი — სადაც ილიამ თვისი ყრმობა და თითქმის სიჭაბუკეც გაატარა, სილამაზით არ არის შემკული. ეს დიდი სოფელი ვიწრო ხეობაშია მოქცეული, სადაც მემამულეთა და გლეხების სახლ-კარი ერთი მეორეზე მჭიდროთ არის მიკრული, რადგანაც არ არის ვრცელი ადგილი ეზოსა და ბაღებისათვის; მხოლოდ ზოგ მემამულესა და გლეხს აქვს პატარ-პატარა ბაღები სახლთან.

სახლ-კარს, სადაც ილია დაიბადა და ბავშვობა გაატარა, სილამაზე აკლია; ეზო ფართოა, არც ერთი ხე ეზოში არ მოიპოვება, სადგომი სახლიც დაბალია, სივრცეს მოკლებული და სრულიად არა ჭგავს მებატონის სახლს. შუა ეზოში ეხლაცა სდგას მსხვილ კედლებიანი ძველებური კოშკი, სადაც ლეკების შემოსევის დროს მთელი ოჯახობა მოსამსახურეებით თავს აფარებდნენ ხოლმე.

აქ გაატარა ილიამ თვისი სიცოცხლის პირველი დრო. აქ, ორი ქვეყნის — საქრისტიანო საქართველოს და სამუსულმანო-დაღესტნის საზღვარზე, ილიამ მიიღო ქვეყნისა

და სიკოცხლის პირველი შთაბეჭდილებანი. აქვე, ბავშვობისას, ისმენდა ილია სხვადასხვა ამბებს თვის ნათესავების ან გლეხების ბრძოლის შესახებ ლექებთან, რასაც ვერ ველოია, ამ ამბებს დიდი გავლენა ჰქონდა ბავშვის ფანტაზიაზე და განუღვიძეს პოეტური აღმადრენა.

კიდევ უფრო მოკმედობდა ილიაზე საუცხოოვო ბუნება, რომელიც გარს არტყია სოფ. ყვარელს. ჩრდილოეთით, ახლაც ციხიდან აღმართულია ხშირი ტყით შემოსილი მაღალი მთები და ხეობაში სწანს ვიწრო ბილიკი, რომელთაც მგზავრი მიჰყავს უცხო მხარეში — დაღესტანში. რაღაც საიდუმლოება მეფობს ამ ტყეში, არემარე ღრმა სიჩუმით არის მოცული, მხოლოდ ფრინველთა ჭიკჭიკი და ნაკადულთა ჩხრიალი არღვევს მყუდროებას.

სამხრეთით, ვრცელ ყვარლის ზვრების იქით, იშლება მზიანი ქვეყანა, ფერადებით აქრელებული: — ეს არის საუცხოოვო ალაზნის ველი — მშვენიება კახეთისა, რომელიც ილიას ძლიერ უყვარდა, და რომლის სიმშვენიერით ყოველთვის აღტაცებული უნდა იყვეს ყველა, ვინც იქ ყოფილა და უნახავს.

აქ ყველაფერი თვალწინ გეშლებათ, მნახველის თვალი სცურავს სინათლესა და ფერადებში, მაშინ როცა სოფლის ჩრდილო მხარე შემოზღუდულია საიდუმლოებით მოცულ და დაღვრემილ უტეხ ტყეებით.

თუ ახვალთ რომელისამე მახლობელ მთის წვერვალზე, რომელიც უზარმაზარ კედლად არის აღმართული, და იქედან გადახედავთ, თვალწინ გადაგეშლებათ ვეებერთელა სურათი, რომელიც წარმოადგენს ალაზნის ველს თელავიდან სიღნაღამდის და შორს ჭიზიყამდისაც.

ეს მხატვრული მწვანე ველი, ხეებით შემოსილი, ისე სავსეა სიმშვენიერით, რომ მისი აღწერა ვერავითარ კალამს ვერ შეუძლია. გარდა თვითონ ველისა და მახლო-

სოფელი ყვარელი. სახლი, რომელშიაც დაიბადა ილია

ბელ მთების სიმშვენიერისა, თვალს იტაცებს კიდევ რა-
ღაც ჯადოსნური სინათლე, რომელიც ყოველ დღეს სხვა-
დასხვანაირად იცვლება. მაგრამ კახეთი საუცხოვრო ბინ-
დისასაც, მზის ამოსვლისას და ჩასვლის დროსაც და
ზთვარიან ღამეშიც, როცა მთელ ალაზნის ველს ვერცხ-
ლისფერი სხივები დაკაშკაშებს. ილიამ იცოდა კახეთის
ბუნების მთელი სიმშვენიერე და აღტაცებული იყო მო-
გონებითაც.“¹

ქავჭავაძენი მეთხოველთა საუკუნიდან გამოჩნდნენ ის-
ტორიაში და მაშინვე მიიპყრეს ქართველ მეფეთა ყურა-
დღება.

გაღმოცემით ქავჭავაძენი არიან ხეცსურნი.

„1726 წელს კახეთის მეფე კონსტანტინემ უბოძა -ამ
გვარის წარმომადგენელთ თავადობა და ქავჭავაძენი თავ-
ვადობის ღირსებით ჩაიწერნენ იმ უმაღლესის წოდების
სიაში, რომელიც დაერთო რუსეთსა და საქართველოს
შორის დადებულ ხელშეკრულებას 1783 წელს.“²

ილიას წარსულში ყავს დიდი მოგვარე პოეტ ალექ-
სანდრე ქავჭავაძის სახით, მაგრამ მათი გენეალოგიური
ტაბულები ერთმანეთში არ იხლართებიან.

საქართველოს მწერალთა მუზეუმში დაცულ ქავჭავა-
ძეთა გვარტომობის საბუთების მიხედვით ირკვევა, რომ
პოეტის წინაპარნი (და სხვათაშორის ძმებიც) ყველანი
სამხედრო პირნი ყოფილან.

ილია ქავჭავაძე ბედნიერი გამონაკლისია მათგან, რო-
მელმაც „ბასრი ხმალი“ „სუსტ კალამში“ გასცვალა.

აკი თითონ პოეტი ამბობს კიდევ:

ხმალი იმთდენს ვერას იქმს
მრისხანე და ძლიერით,
რასაც იქმს მშვიდობიანი
კალმის პატარა წვერიო.

ოტია ჭავჭავაძე

[XV საუკ.]
[XV საუკ.]
[XV საუკ.]

პაპუნა

ნამუკა

[XVII საუკ.]

ფარემუნ

ბესპაზ

[XVIII საუკ.]

პაატა

სვიმონ ალექსანდრე გრიგოლ გარსევან*) იოსები

კონსტანტინე ნინო ილია ელისაბედ თეიმურაზ სვიმონ**

*) რა თქმა უნდა, აქ მოხსენებული გარსევანი არ არის მამა პოეტის ალექსანდრე ჭავჭავაძისა ცნობილი დესპანი გარსევან ჭავჭავაძე.

ილიას მამა გრიგოლ პაატას-ძე დაიბადა 1812 წელს, როცა კახეთში გლეხთა ცნობილმა ამბოხებამ იფეთქა.

პირველ დაწყებითი სწავლა გრიგოლ ჭავჭავაძემ სახლში მიიღო. საშუალო განათლება კი „თბილისის კეთილშობილთა სასწავლებელში“.

გრიგოლი ჯერ სამხედრო პირი იყო — ოფიცერი ნიქე-გოროდის დრაგუნთა პოლკისა, მაგრამ მალე მან სამხედრო მუნდირი გაიხადა და დასახლდა მამა-პაპეულ მამულში.

თავის დროისათვის საკმაოდ განათლებული, რუსული ენის მცოდნე გრიგოლი „მარტო სისხლით იყო მდიდარი და არა ქონებით“.

ზედმეტ სახელად გრიგოლს „პაჭუას“ ეძახდნენ.

გრიგოლ ჭავჭავაძე მთელ კახეთში ცნობილი იყო, როგორც სიტყვამოსწრებული, ენამახვილი და ხუმარა კაცი.

„ერთხელ, თურმე ქალაქში იყო აღექსანდრე ჭავჭავაძის სახლობაში. იქვე შივიდა ხამად ქალაქში ჩამოსული ერთი კახელი თავადიშვილი. კარებში გრიგოლი შეეგება. მოსულმა, რა დაინახა მდიდრული მორთულობა და გასპეტაკებული იატაკი, ცოტათი შეკრთა. ამ დროს გრიგოლმაც დაასწრო:

— რას შერები, კაცო, ემაგრე კი არ წაეყუდო; უნდა წაღები გაიხადო და ისე შეხვიდე პირველადო; ლაქია დაგიწმენდავს წაღებს და ზალაში მოგართმევსო.

გულუბრყვილო თავადმა დაიჯერა. ვიდრე ის წაღებს გაიხდიდა, გრიგოლმა შეატყობინა ეს გარემოება დიასახლისს. გამოცვივდნენ ქალები და იხილეს გამოქიმული ფეხშიშველა სტუმარი. რასაკვირველია, სიცილსა და ხარხარს ბოლო არ ექნებოდა.

ძალიან უყვარდა გრიგოლს ოხუნჯობა ერთ თავადი-

შვილზედ, რომელსაც მეტ სახელად „კუდა“ ერქვა. კუდა რო გრიგოლს დაინახავდა, ღაემალეობდა ხოლმე, ან შეეხვეწებოდა: „მამა ნუ წავიწყდება, გრიგოლ, თავი და მანებეო“. ერთხელ ეს „კუდა“ ვორონცოვთან შევიდა რაღაც საქმისათვის. კარებში შევიდა თუ არა, სალდათმა მიაძახა „куда?“ თავადი განრისხდა: დახედე იმ წყეულ გრიგოლს ეს სალდათებიც გაუბრიყვებიაო.⁴

სახლში კი გრიგოლი ნიადავ კოპშეკრული, მოღრუბლული და სახეჩამობნელებული იყო. რამდენიმე დღე ხშირად ისე ვაივლიდა თურმე, რომ მის ხმას ვერავინ გაიგონებდა.

ილიას დედა მაგდან, თბილისელი სომეხ-გრიგორიანი ასული ქრისტეფორე ბებურიშვილისა, დაიბადა 1818 წელს.

„მაგდანის მამის ოჯახი ისეთი ოჯახი იყო, რომელშიც სომხური არავინ იცოდა და მთლად ქართული იყო იქ გამეფებული. უმთავრესი თვისება ამ ოჯახისა ის იყო, რომ ქართულ ენასთან ერთად, ყოველივე ზნე-ჩვეულება, ყოველი ინტერესი, სარწმუნოებრივს ინტერესს გარდა, წმინდა ქართული იყო“.⁵

როცა გრიგოლს ცამეტი წლის მაგდანი დაუნიშნია, მაგდანს მაშინვე გამოუცხადებია მშობლებისათვის: „რადგან ქართველის ოჯახში რძლად შევდივარ, უეჭველად იმით სარწმუნოებაზედ უნდა გადავიდეთ“.⁶

მშობელნი და ძმები წინაღუდგნენ ამ განზრახვას, მაგრამ მტკიცე ნებისყოფის ქალმა თავისი ვაიტანა.

გათხოვებისას მართლმადიდებლობის მიღებისთანავე მაგდანს სახელი შეუცვალეს და მარიამი დაარქვეს.

მარიამი სახით ლამაზი ქალი ყოფილა, მაგრამ მეტისმეტად სრული.

არა ერთხელ გაუგონია ილიას თავისი ხასიათის თვისების ახსნა იმით, რომ მისი დედა იყო ტომით სომეხი.

„როდესაც ილია — გადმოგვცემს იონა მეუნარგია —
დუშეთში მომრიგებელ მოსამართლედ იყო და ერთს სა-
დილზე რალაც შემთხვევის გამო სიტყვა წარმოსთქვა, ეს
სიტყვა სხვაზე უფრო ერთს სომეხს მოეწონა.

— უჰ, შენი კირიმე, კნიაზო, კარგი იმიტომა ხარ,
რომ დედა სომეხი გყავსო, უთხრა იმას სომეხმა.

— საკვირველია, თქვენმა მზემ, თქვენ დედაც სომეხი
გყავდათ და მამაც და ასეთი თავბედი გამოსულხართ,
მიუგო გულნატკენმა პოეტმა.⁷

ილია ჭავჭავაძის დაბადების თარიღად ჩვეულებრივ
მიღებულია 1837 წლის 27 ოქტომბერი, თუმცა სოფელ
ყვარელის ეკლესიის „მეტრიკული წიგნი“ ილიას დაბა-
დების დღედ აღნიშნავს 20 იანვარს.⁸

თავის ავტობიოგრაფიაში ილია ხმარობს პირველ თა-
რილს.⁹

ამ თარიღსვე მხარს უჭერს პოეტის დის ელისაბედ სა-
გინაშვილის შემდეგი ცნობაც: „ტყუილია — სწერს იგი —
ვითომ განსვენებული ჩემი ძმა დაბადებულყვეს იანვარში:
მე კარგად მახსოვს, ჩვენს ოჯახში იყო სახარება, რომელ-
შიაც მამაჩემისაგან საკუთარის ხელით იყო აღნიშნული
ყველა მისი შვილების დაბადების დღე; კარგად მახსოვს,
ჩემი ძმის ი. ჭავჭავაძის შესახებ ეწერა, რომ დაიბადა
27 ოქტომბერსაო“.¹⁰

გრიგოლს და მარიამს სულ ექვსი შვილი ყოლიათ:
ოთხი ვაჟი და ორი ქალი. ვაჟები: კონსტანტინე, ილია,
თემური (თემურაზ) და სვიმონი. ქალები: ნინო და ელი-
საბედ.

უფროსი ვაჟი კონსტანტინე ნამყოფი უმაღლეს სასწავ-
ლებელში მოუკლავთ ლეკებს 1854 წლის 3 ივლისს, რო-
ცა დავით ჭავჭავაძის სახლობა გაიტაცეს წინანდალიდან.
თემური, რომელიც დედის გარდაცვალებისას ორი

წლის იყო, მოკვდა პეტერბურგს კადეტთა კორპუსში ყოფ-
ნისას.

სვიმონი ბავშობაშივე გარდაიცვალა.

უფროსი და ნინო იყო მეუღლე ნიკოლოზ აბხაზისა.

უმცროსი და ელისაბედ, გათხოვილი იყო ჯერ ჯამბა-
კურ-ორბელიანზე, ხოლო დაქვრივების შემდეგ საგინაშ-
ვილზე.

თავი მეოთხე

ილიას ბავშვობის პირველი წლები. დედის მიერ მოთხოვნების ხმამაღლა კითხვა. ვარჯიშობა მოსმენილის გადმოცემაში. წერა-კითხვის დაწყება მთავარდიაკონთან. გამდელი სალომე ლოლაძე. ილია „ხბოში“. ციებით დაავადება.

როგორც სხვა შვილებს, ილიასაც თვითონ ზრდიდა მარიაში.

ოჯახში მუდამ უტყვე და მოღუშულ ქმრისაგან განდგომილი დედა პოეტისა მთელ დღეს ბავშვების მოვლა-პატრონობაში ატარებდა.

თვითონ ილია თავის ავტობიოგრაფიაში სწერს:

„დედაჩემმა მშვენივრად იცოდა მაშინდელი ქართული მწერლობა, სულ ზეპირადა ჰქონდა დასწავლული თითქმის ყველა ლექსი და ყველა ძველებური მოთხრობა და რომანი, რომელიც კი იშოვებოდა მაშინ ან დაბეჭდილი და ან ხელნაწერი. სალამობით დაგვსხავდა ბავშვებს და გვიკითხავდა მოთხრობებსა და ამბებს; წაკითხვის შემდეგ გვიამბობდა შინაარსს და მეორე დღის სალამოზედ გვიკითხავდა: აბა ვინ უფრო კარგათ მიაგებობს, რაც გუშინ გაიგონეთო. ვინც კარგათ ვუამბობდით, გვაქებდა და ამ ქებას ჩვენ დიდათ ვაფასებდით.“¹¹

რვა წლის იყო ილია, როცა სწავლა დაიწყო მთავარდიაკონთან გლეხკაცის შვილებთან ერთად.

„სწავლა — მოგვითხრობს ილია — რვა წლისამ დაიწყო ჩვენი სოფლისავე მთავართან ქართულის წერა-კით-

ილიას გამუდელი — სალომე ლოლობიძე

ვიქნებოდნენ 8 — 9 წლისა, ილიაც ჩემი ხნისა იქნებოდა. ცეკლობა და თამაშობა აგრე რიგად არ უყვარდა. ძლიერ მეცადინებოდა და კითხვა უყვარდა. მეტის მეტი ჯანმრთელი იყო, ძლიერ სრულიც, ასე რომ მშობლებს ეზინოდათ კიდევ ამისი გადაჭარბებულ სიმსუქნისა.

ხშირად მოიხმობდა ბავშვი ილია ბიჭ-მოსამსახურეებს და ლექსებს ათქმევინებდა. ერთხელ ერთმა რაღაც ბინძური ლექსი უთხრა, ილიას არ ეკაშნიკა და მოლექსე გააგდო: „შენ კარგი ლექსები არ გცოდნიაო“.

მეტის მეტი ხათრიანი ბავშვი იყო. ხმას არ აუმაღლებდა თავის დღეში მოსამსახურეს.

ხშირად გაგზავნიდა მისი მამიდა მუშების დასათვალიერებლად და სამუშაოდ დასაძახებლად. ილია მალე დაბრუნდებოდა მარტო და კი არავის მოიყვანდა. მამიდა გაუგავრდებოდა ხოლმე. ილია კი უპასუხებდა: „ოჰ, მამიდაო, ისე ტკბილადა სძინავთ ჩრდილოში, რომ ვერ გავადვიძე, შემეცოდენო“¹³.

რახან ილიას ხასიათის აღწერაზე ჩამოვარდა ბაასი, ურიგო არ იქნება მოვისმინოთ პოეტის დის მოწმობაც:

„ჩემის დის წინასაგან გამიგონია, — სწერს ელისაბედ საგინაშვილი — ილია ბავშვობაშივე თავისს ტოლებში სრულებით თურმე ირჩეოდა, როგორც მშვიდი, წყნარი, დამობაში მოსიყვარულე. როდესაც ჩვენ, ბავშვები, ვთამაშობდითო; იშვიათად მიიღებდა ჩვენთან მონაწილეობასა თამაშობაშიო“¹⁴.

ხშირად დადიოდა ილია სოფლის გოგო-ბიჭებთან „ხბოში.“ „ბავშობისას ხბოში, რომ წავიდოდი — სთქვა ერთხელ ილიამ — დედა პატარა ბოთლით ღვინოს გამატანდა, მეტყოდა მღვრივე წყლის მაგიერ ეს დალიეო“¹⁵.

აღბად აქვე „ხბოში“ სიარულისას განიცადა მან მწყემსური ცხოვრების ის მწარე და თან სანეტარო წუ-

თები, რომელიც ასეთი ოსტატობით აღწერა შემდეგ თავ-
ვის ცნობილ „კაკო ყაჩაღში“.

ამავე ხანებში ილია დაავადდა ციებით, რომელსაც
ტყლიბის გასიება მოყვა.

ბევრი აწვალეს ბავშვი სხვადასხვაგვარ სოფლურ წამ-
ლებით, მაგრამ არაფერმა არ უშველა. სხვა გზა არ იყო,
სამკურნალოდ თბილისს უნდა წამოეყვანათ.

თავი მესამე

ილიას ჩამოყვანა თბილისში. ავლარელი ფერშალი. ციებისაგან განკურნება. ჰაკკეს პანსიონი. ილიას დედის გარდაცვალება. მამიდა მაკრინე. ოცნება ბერად შედგომაზე და ვოლონტიორად გახდომაზე. საზაფხულო არდადეგები. პირველი ლექსები. ხალხური შემოქმედების მასალების შეგროვება. დაბრუნება თბილისში. ილიას პირველი სიყვარული.

1847 წლის შემოდგომაზე მეთერთმეტე წელში გადამდგარი ილია, გრიგოლ ჭავჭავაძემ თბილისში ჩამოიყვანა სამკურნალოდ.

„ქალაქს რომ ჩამომიყვანა მამაჩემმა — მოგვითხრობს ილია — ყველა ეჭიმები დამასიეს, მაგრამ ვერას გახდნენ რა; მაშინ ვილაც ერთი ფერშალი მომიყვანეს ავლარდინ, კაბა ეცვა, თავზე კარტუზი ეხურა, ჩოფურა იყო, რომ ხატვა ვიცოდე, დავხატავ, ისე ცოცხლად მახსოვს იმის სურათი. იმან წამალი დამალევია, წამისვა ტყლიაზე რალაც და სთქვა: თავის დღეში ამას არ გააციებსო, და მართლა მის აქეთ ჩემთვის არ გაუციებია“.¹⁸

ციებისაგან მორჩენილი ბავშვი გრიგოლ ჭავჭავაძემ მიაბარა იანიშვესკისა და ჰაკკეს პანსიონში.

ეს პანსიონი თბილისის ყველა პანსიონებზე უკეთესი იყო. აქ აბარებდნენ თავიანთ შვილებს შეძლებული მოხელენი და თავად-აზნაურნიც.

იანიშვესკისა და ჰაკკეს პანსიონი ეთანასწორებოდა

გიმნაზიის დაბალ კლასებს (პროგიმნაზიულს) და მოთავსებული იყო თბილისში პეპინოვის სახლში.

პანსიონში ისწავლებოდა: სამღვთო რჯული, საეკლესიო ისტორია, რუსული გრამატიკა, არითმეტიკა, ისტორია, გეოგრაფია, ლათინური, ფრანგული, ქართული, სომხური ენები და, მართლწერა, ხატვა და ცეკვა.

შესატანი ფასი პანსიონერისათვის დაწესებული ყოფილა წელიწადში 250 მანეთი. ნახევარ პანსიონერისათვის 200 მანეთი.

„ჰაკე — სწერს ილია თავის ავტობიოგრაფიაში — გერმანელი იყო, ყოველმხრივ განათლებული კაცი.

გერმანიიდან დაიბარა მაშინდელმა კავკასიის ცალკე კორპუსის კომანდირმა ნეიტგარტმა თავის შვილების აღსაზრდელად. ხოლო ნეიტგარტის შემდეგ თბილისში დარჩა და იანიშევსკისთან ერთად პანსიონი დააარსა.

ჰაკე სასტიკი კაცი იყო, მაგრამ თან იმოდენად შამობრივს მზრუნველობას იჩენდა თავის შევირდების მიმართ, იმოდენას სცდილობდა და ყურს უვდებდა მათს ზნეობრივსა და გონებრივ განვითარებას, რომ თითქმის მთელს თავისუფალ დროს, კლასში მეცადინეობის შემდეგ, იმათ ანდომებდა: ხან ემუსაიფებოდა, ხან ართობდა მუსიკითა და მართავდა ხელდახელ კონცერტს როიალზედ, რომლის დაკვრაც საუცხოვოდ იცოდა.“¹¹

1848 წლის აპრილის დასასრულს ილიას დედა ავად გახდა სახადით. ბავშვები ავადმყოფს მოაშორეს და ცალკე მოათავსეს.

ყოველგვარ ღონისძიებათა მიუხედავად იმავე წლის მაისის 4-ს მარიაში გარდაიცვალა.

მარიაშის სიკვდილის შემდეგ, გრიგოლ ჭავჭავაძემ თავისი ქვრივად დარჩენილი, უშვილო და — მაკრინე, ივანე არაგვის ერისთავის მეუღლე გადმოიყვანა ყვარელში, ამ

ქალმა თავს იღო დედობრივი მზრუნველობა გაეწია
ობლებისათვის.

„დედის გარდაცვალებამ ილია უდიდეს მწუხარებაში
ჩააგდო და ბერად შედგომაზე ოცნება დააწყებინა“.

„ყმაწვილობაშიო — განაცხადა ერთხელ ილიამ — და-
ვაპირე ბერად შედგომა, ძრიელ მომწონდა მყუდრო, გან-
დეგილი ცხოვრება. მაგრამ როცა გარიბაღდომ დაიწყო
თვისი მოქმედება, ბერობა გადავიფიქრე და დავაპირე
ვოლონტიორად მასთან წასვლაო“.¹⁵

დაიწყო არდადეგები; ილია წამოვიდა საყვარელ ყვა-
რელში. სწორედ ამ ზაფხულს დაიწყო მან ლექსების წერა.

ბავშვობიდანვე პროეტთან შეზრდილი კობტა აბხაზი
იგონებს:

„როგორც მახსოვს, ილია პატარაობიდანვე ლექსებსა
სწერდა. მახსოვს ასეთი შემთხვევა. ილია იქნებოდა ესე
თერთმეტი წლისა. ჩვენ სოფელში კარდანახში ვიყავით.
კვირა დღე იყო და ერთი ოცი თუ თხუთმეტი ვერსის
მანძილზე მამაჩემს მამითადი ჰქონდა. ჩვენც იქ წავედით.
მთელი დღე ვუცქეროდით გახურებულ მამითადს.

სალამოთი შინისკენ დავბრუნდით და კარდანახამდინ
რო ასე შვიდი ვერსის სავალი დაგვრჩა, კოკისპირული
წვიმა დაუშვა, და მთელი ნიაღვარი მოვარდა.

მეტი გზა არ იყო, შევბრუნდით ახლო მდებარე სო-
ფელში ჩალაუბანში და ლამეც იქ გავატარეთ. მაგრამ
მთელი ლამე არ ჩაგვთვლემია. ერთ გლენკაცის სახლში
ვიწექით და ლამე იმოდენა მკბენარი (რწყილები) დაგვებ-
ვია, რომ გათენებისას გამოვარდით გარეთ ლოგინები-
თურთ და ერთს დიდს კაკლის ქვეშ გავშალეთ და ცოტა
მანც გამოვიძინეთ.

აი სწორედ აქ დასწერა ილიამ თავისი პირველი ლექსი
„რწყილები“. საუბედუროთ ეს ლექსი არ შენახულა და

არც ვიცი, რა უყო ილიამ. მახსოვს, მარტო, რომ ამ
ლექსში დიდის ოხუნჯობით და მეტად კომიკურად თქონდა
აღწერილი ჩვენი რწყილებთან ბრძოლა და ლექსმა მგე-
რი გვაცინა“.¹⁹

ლექსს „რწყილებზე“ მოყვა ლექსები: „კოშკზე“, „მა-
რანზე“ და სხვა.

აღბად ამ დროსვე ეკუთვნის ილიას ორი სააღბომო
ლექსი:

პირველი:

აღბომში კნენას ნატალია ანდრონიკაშვილისას

ნელი ტანის რხევა, ნაზი ჭკევა მე შენი ვნახე,
არს შენნი თვალნი განათალნი ტაბუკთთვის მახე,
ტუჩთა ღიმილი შენი სიცილი გულსა ვისახე,
ორთა ვით დათა, ცელქობა კავთა, გიშვეს შენ სახე, —
როს თამაშობა ქორწინობას მე შენი ვნახე.
გიძღვნი ამ ლექსსა სააღბომოდ, სხვათა მიებაჲე,
რომ მომიგონო, ძმათ მიგონო მე კავებაჲე.

და მეორე:

კნენა თიკო კავებაჲის აღბომში

ჩემბერსა სუსტსა შენი ქება ვით შემეძლება,
შენ ხარ ქებაზედ აღმატებულ ესე მეთქმება.
შენ თვითონ იცი რალა ფიცი მე მომინდება,
რომ შევწება შენი ქვეყნიერსა არ ეღარება.
გთხოვ ამ სუსტს ლექსა აღბომში მისცე მცირედი წილია,
რომ წარკითხვითა მიგონო მე შენი ძმაჲ ილია.

სოფელში ყოფნის მთელ თავისუფალ დროს ილია
გლებებთან საუბარში და ხალხურ შემოქმედების მასაღ-
ბის შეკრება-შეგროვებაში ატარებდა. „ილიას — სწერს
პოეტის ბავშვობის მეგობარი — მეტის მეტად უყვარდა
ბაასი გლებკაცებთან. მეტადრი მოხუცებულებთან. ჰკრეფ-

და და აგროვებდა ზღაპრებს, ანდაზებს, გამოცანებს.
უყვარდა მესტირეები და სიამოვნებით უგდებდა ყურს²⁰
საზაფხულო არდადეგების დასრულებისთანავე იღლი
პანსიონს დაუბრუნდა.

ამავე ხანებს ეკუთვნის ილიას პირველი სიყვარული.
კობტა აბხაზი იგონებს:

„ილიას პირველი სატრფო გახლდათ ვინმე ტერ-ასა-
ტუროვისა. ილია იქნებოდა ესე ცამეტი წლისა. მისი
სატრფოს მშობლები სცხოვრობდნენ თამამშევის მქარვას-
ლის მეორე სართულში. ხშირად მიუახლოვდებოდით
ხოლმე მე და ილია მის ღვთაების სარკმელს და იქიდა-
ნაც ღიმილით გადმოგვხედავდა ხოლმე პატარა ქალი. ეს
სიყვარული, თუ კი სიყვარულად ჩაითვლება, იყო ნამ-
დვილად პლატონური“.²¹

თავი მეოთხე

მ. ს. ვორონცოვის რუსიფიკატორული პოლიტიკა ილიას ჯადმოსვლა გიმნაზიაში. სასწავლებლის წარსული. სკოლის რეჟიმი. სწავლისაგან გულის აცრუება და ილიას გატაცება კერძო წიგნების კითხვით. რომანი გიმნაზიის დირექტორის ქალიშვილთან. სასწავლო ნიშნები. ილიას დატოვება იმავე კლასში. ილიას დის გათხოვება.

„კავკასიის მთავარმართებლად“ დანიშვნის დღიდან მ. ს. ვორონცოვი ყოველგვარ ღონისძიებას ხმარობდა, რომ „მოენადირებია“ ქართველ თავად-აზნაურობის გული და გადაეჭია ისინი რუსეთის თვითმპყრობელობის აგრესიულ პოლიტიკის მსახურად.

ყველაფერი ეს კი დიდ სიფრთხილესა და მოხერხებას ითხოვდა.

იმპერატორ ნიკოლოზ პირველისადმი გაგზავნილ მოხსენებაში ვორონცოვი ამის გამო სწერდა:

„ყოველი ცვლილება და ყოველი ახალი რეფორმა, რომელიც საუკუნოებით შექმნილ ჩვეულებებსა სცვლის, ყველგან არაჩვეულებრივ სიძნელეს წარმოადგენს ცხოვრებაში გატარების დროს; განსაკუთრებით კი ამ მხარეში. ამისათვის ამგვარ შემთხვევაში საჭიროა დიდი სიფრთხილით მოქმედება. იძულებით ზომები არა თუ არა მოიტანენ სარგებლობას, არამედ შესაძლოა გამოიღონ ფრიად საზარალო შედეგებიც.“²¹

ილიას მამიდა მაცრინე

რუსეთის მონარქიის ერთგულმა აგენტმა შესაფერისი ზომები შეიმუშავა და საქმეს შეუდგა.

ვორონცოვის პოლიტიკის ნამდვილი არსი თითო-ორიოლა თავად-აზნაურს თუ ესმოდა. ერთი მათგანი თავადი ალექსანდრე ჯამბაკურ-ორბელიანი აი რას სწერდა:

„... სხვა წარსული მთავარმართველები ხომ გვატყუებდნენ, მაგრამ ისინი უფრო დესპოტურ მძვინვარებით, ხოლო ის დრო ვორონცოვისა საქართველოში ჩვენი გამოუცდელი მისიონისათვის, სულ სხვაგვარი მოსატყუებელი დრო იყო ვორონცოვისაგან.

ასე ამგვარად ბევრის კაის-კაცობისა, აღერსითა, მითომ კაი-კაცობას გვიჩვენებდა, ნამეტნავად კიდევ უფრო იმათ, ვინც რუსეთის ინტერესებზე იქცეოდა. ამასთან ხელ-გაშლილი, ჩინებსა და სხვა ჯილდოს იძლეოდა, თან ბევრი შექცევა და განცხრომა ჰქონდა ხოლმე, სადაც აღტაცებულის სიხარულით თ. გ. ერისთავის კომედიებს წარმოადგენდნენ თვით გიორგი ერისთავის ზედამდგობით, და ქართულ ჟურნალ ცისკარსაც გიორგივე გამოსცემდა და კიდევ რამდენი რამ მოიგონა ვორონცოვი ჩვენი მოსატყუებელი.

ერთობ ქართველებს ასე ეგონათ საქართველოში სულ ეს ამბავი ასე დარჩებოდა, იმისთანა ჯილდოები, იმისთანა განცხრომა-შექცევანი, იმისთანა თეატრ-ლიტერატურობა, იმისთანა თავისუფლებანი, და ამიტომ ვორონცოვის სახელს ადიდებდნენ: ეს რა ღვთიური კაცი მოგვივიდაო.

მაგრამ მე კი ზედმიწევნით ვიცოდი, ესეები სულ მოჩვენება იყო ვორონცოვისაგან, რომ საქართველოს ხალხი გართულები იყვნენ დროებითად ამაებში და მთავრობაზედ ცუდი ფიქრი აღარავის არა ჰქონდეს, ამისათვის, რომ ვორონცოვის დროს შამილი და დაღესტანი გაძლიერებული

იყვნენ; ქართველების ეზინოდა, მაგრამ ვორონცოვმა იმ თავისი ცბიერების გონებითა ესეები სულ ჩაშაფიდა ბოლო დროს ისევე იმ მონებაში დარჩნენ ქართველები, როგორც ადრე იყვნენ რუსებისა.“⁷⁸

იანიშევსკისა და პაკეს პანსიონში ორი წლის განმავლობაში ყოფნამ ილია იმდენად მოამზადა, რომ 1849 წლის შემოდგომაზე იგი მიიღეს თბილისის პირველი გიმნაზიის თავისუფალ-მოსიარულე მსმენელად.

ბინად კი კვლავ პაკესთან დარჩა.

გიმნაზიას, რომელშიაც პანსიონიდან სასწავლებლად გადმოვიდა ილია, საკმაოდ დიდი ისტორია აქვს.

1802 წლის 22 სექტემბერს საქართველოს მმართველ კოვალენსკის ინიციატივით მოეწყო მეფის რუსეთის პირველი სკოლის საზეიმო გახსნა თბილისში.

კოვალენსკის მიერ შემუშავებულ დებულებით, პირველ ხანებში სასწავლებელი ორკლასიანი იქნებოდა. პირველ კლასში მოსწავლეებს უნდა გაეცნოთ: რუსული და ქართული წერა-კითხვა და არითმეტიკის ოთხი მოქმედება. მეორე კლასში ორივე ენის გრამატიკა, კატეხიზისი, საღვთო და საერო ისტორია, გეოგრაფია, გეომეტრია, არითმეტიკა, დარიგებანი და ცნობები ადამიანისა და მოქალაქის მოვალეობათა შესახებ და ხატვა.

1803 წელს თბილისში ჩამოსულ ახლად დანიშნულ კავკასიის მთავარმართებელ ციციანოვს არც სასწავლებელი, არც მასწავლებლები და არც მოსწავლენი არ დახვედრია. ყოფილ მთავარმართებელმა კოვალენსკიმ განმარტა, რომ მოწაფეებმა თავი დაანებეს სკოლას „ადგილობრივი ხალხის ველური ზნეობისა და მიუჩვევლობის გამო“.

ახალი მთავარმართებელი გულმოდგინეთ შეუდგა სასწავლებლის აღდგენას. 1804 წლის მაისის 31-ს მისი წადილი აღსრულდა — სასწავლებელი იქმნა გახსნილი.

პავლე ციციანოვის მიერ შემუშავებულ პროექტით სწავლა დილის 7 საათზე იწყებოდა. 11 საათზე ბავშვები შინ მიდიოდნენ. ნაშუადღევს სამ საათიდან სწავლა ახლდებოდა და გრძელდებოდა ექვს საათამდის.

1830 წლის მარტში „თბილისის კეთილშობილთა სასწავლებელი“ გადაკეთდა გიმნაზიად თავად-პზნაურთა შვილებისათვის, რომელსაც შემდეგში თბილისის პირველ გიმნაზიას ეძახდნენ (აწ ამხანაგ სტალინის სახელობის სკოლა).

1844 წელს კავკასიის მთავარმართებლად დანიშნული მიხეილ სიმონის-ძე ვორონცოვი გიმნაზიის მიზანდასახულების შესახებ ჩერნიშოვს სწერდა: „... ადგილობრივების სწავლებას აქაურ სასწავლებლებში დიდი მნიშვნელობა ექნება ჩვენთვის. გვეყოლება რიგიანი თარჯიმანები, სხვადასხვა წოდების მკვიდრნი დაუახლოვდებიან ერთი ერთმანეთს. რიგიანი შესწავლა რუსულის ენისა მკვიდრთაგან ხომ უფრო დიდ სარგებლობას მოგვითმის, რადგან აქვე ვიშოვნით ნიჭიერ მოხელეებს, იმის მაგიერ რომ რუსეთიდან დავიბაროდ ხოლმე, მით უმეტეს, რომ ჩემდა სამწუხაროდ, ამ დაბარებულებში ძალიან ცოტანი გამოდგნენ სამსახურისათვის.“²⁴

მასწავლებელთა უმრავლესობა, რომელთა შორის უმეტესნი რუსეთიდან იყვნენ მოწვეულნი, ვერ იდგნენ პედაგოგის სათანადო სიმაღლეზე. „რუს მასწავლებელთა შორის — გადმოგვცემს მემატრიანე სკოლისა — მეტად ყოფილა გავრცელებული ლოთობა და ამის შედეგად ხულიგნობა, რომლითაც განსაკუთრებული სახელი ორმა მასწავლებელმა გაითქვა — მალცოვმა და ლუბკინმა. ამათ სიმთვრალით, გინებითა და ყვირილით მთელი უბანი ჰქონდათ აკლებული; ისინი რამდენჯერმე მსხდარან ჰაუბტვახტში გამოსასწორებლად, მაგრამ უშედეგოდ. ბოლოს,

მთავარმართებლის ტორმასოვის განკარგულებით ეს მას-
წავლებლები განსაკუთრებულ ბინაში მოათავსეს. ექიმ-
მების ზედამხედველობის ქვეშ და მათ ჯარისკაცები მიუ-
ჩინეს დარაჯად. “ 25

ცნობილი დიმიტრი ყიფიანი იმდროინდელ სასწავლო
რეკიშს თავის მემუარებში ასე ახასიათებს: „... მთელი
მაშინდელი პედაგოგიური სიბრძნე ორი უმთავრესი და
ამასთან ერთად-ერთი წესით გამოიხატებოდა, გაკვეთილე-
ბის სწავლა ზეპირად, ე. ი. შეუგნებლად — მექანიკურად
და ყოველი დანაშაულისათვის ხელის გულზე სახაზავით
ცემა. “ 26

„კაზიონურ“ სწავლას, რომელსაც ფაქტიურად არაფე-
რი არ მოქონდა, ილია მაინც და მაინც არ აქცევდა დიდ
ყურადღებას.

სწორედ ეს აქვს მხედველობაში მის სკოლის ამხანაგს,
როდესაც სწერს: „გემნაზიაში ილია ნიჭიერ და გონება-
გახსნილ შეგირდად ითვლებოდა, მაგრამ ზარმაციც დი-
დი იყო. არასოდეს გაკვეთილებს არ ამზადებდა, და მარ-
ტო, როდესაც მოახლოვდებოდა გამოცდა, მაშინ ბუჯითად
შეუდგებოდა სწავლას და ორს სამს საათში იმოდენას
შეისწავლიდა და დასძლევდა, რომ სხვას ამისათვის
ორი დღეც მოუწოდებოდა. გასაკვირველი ის იყო, რომ
ამგვარი შესწავლა, როგორც მოსალოდნელია, არ იყო
ზერეღე, პირიქით, რასაც კი შეისწავლიდა უსათუოდ
ზედმიწვევით. “ 27

ყოველდღიურ ოფიციალურ „სწავლისაგან“ გულაცრუ-
ებული ილია მთელ თავისუფალ დროს კერძო წიგნების
კითხვას ანდომებდა და ამით ავსებდა ძველი სკოლის
ნაკლს.

გემნაზიაში ყოფნის პირველ წელს ეკუთვნის ილიას
რომანი გემნაზიის დირექტორის ნიკოლოზ ტიმოთეს-ძე

დემენტიევის ქალიშვილთან. არავინ იცის გამოცხმაურა თუ არა კაბუკ პოეტის გრძნობებს ახალგაზრდა ქალღმერთს.

დემენტიევი ერთ დროს ნიკოლოზ ბარათაშვილის მასწავლებელი იყო, 1839 წლის შემდეგ დირექტორის მოადგილე, ხოლო ორმოცდაათიან წლებში დირექტორი.

„რუსულ ღრამატიკას და ენას — სწერს იონა მეუნარგია — ასწავლიდა დემენტიევი. ამან კარგად იცოდა თავის ხელობა და მისმა შეგირდებმა ჩინებულად ისწავლეს რუსული ენა.“²⁸

1849—1850 სამოსწავლო წლის ილიას სასწავლო ნიშნები სრულიად სახარბიელონი არ არიან:

IV კლასი

თავისუფალი მოსიარულე ქავჭავაძე ილია:

საგნები:	შუალა თვიური:	გამოცდისა:	შუალა წლიური:
საღვთო სჯული	3	4	4
რუსული სიტყვიერება	2	2	2
ქართული ენა	3	5	4
თურქული ენა	2	3	3
მათემატიკა	2	2	2
გეოგრაფია	3	3	3
ისტორია	3	2	3

შენიშვნა: დატოვებულ იქნეს იმავე კლასში.²⁹

შემდეგ წელში ილიამ ოდნავ გამოასწორა თავისი ჩამორჩენა.

ამავე ხანებში პოეტის უფროსი და ნინო მითხოვდა ნიკოლოზ აბხაზს.

საქართველოს მუზეუმის პალეოგრაფიულ განყოფილებაში ინახება პატარა ზომის მაგარ ყდაში ჩასმული ხელთნაწერი, რომლის ასოთხმოცდამერვე გვერდზე ილიას მამის ხელით ჩაწერილია: „წელსა ჩყნა (1851) თებერვლის 11 დღესა ასულმა ჩემმა ნინუცამ იქორწინა თ. ნიკოლოზ აბხაზედ. თ. გრიგოლ ქავჭავაძე.“³⁰

თავი მეხუთე

ილიას გადასვლა მეხუთე კლასში. ილიას მამის მიერ მეორე ცოლის მოყვანა. ინცინდენტი ქაშუეთის ეკლესიაში. ილიას დისწული გიგო. წერილი ლექსად დისადმი. ჟურნალ „ცისკრის“ გამოცემა. ილიას მამის გარდაცვალება.

მეოთხე კლასში ორ წელს ყოფნის შემდეგ, ილია მეხუთეში იქმნა, გადაყვანილი.

ვერაფერს ვიტყვი მის სასწავლო წარმატების შესახებ ამ პერიოდში.

პირველი ცოლის გარდაცვალების შემდეგ, ილიას მამამ მეორე ცოლის შერთვა განიზრახა.

„საპატარძლო — მოგვითხრობს ეკატერინე ავთანდილის ასული კრიეანოვსკისა — საკმაოდ ხანგადასული ქალი გახლდათ; მაგრამ თავად გრიგოლს თურმე ფულსა და მზითევს დაჰპირდნენ და ქორწინებაზედ დაიყოლიეს.

ჯვრის წერა ქაშუეთის ეკლესიაში უნდა მომხდარიყო. ჩვენიანები ყველანი მიპატიებულები იყვნენ, და მეც საცქერლად გავეშურე ეკლესიისაკენ, მით უმეტეს, რომ ილია იქ შეგულვებოდა და მისი შეხვედრა მწყუროდა.

მაშინ ილია გიმნაზიის მეხუთე კლასში სწავლობდა. მე უკვე ვიცოდი, რომ ილია დიდი წინააღმდეგი იყო მამის მეორედ ქორწინებისა.

როცა ეკლესიის გაღვანში შევედი, იქ საკმაოდ მოგროვილი ხალხი დამხვდა, რომელსაც უმეტესად კახელი

თავად-აზნაურობა შეადგენდა. ყველანი გაიცქირებოდნენ
ალაყათის კარებისაკენ, საიდანაც მოელოდნენ მეფე დედოფლის
დოფალის შემოსვლას.

აგერ კიდევ გაჩერდა ეტლი, გადმოვიდნენ იქიდან
მეფე-დედოფალი და ხელგაყრილი შემოვიდნენ ეკლესიის
ეზოში.

ამ დროს მოულოდნელად იჩინა თავი უცნაურმა სა-
ნახაობამ: ეიდრე მეფე-დედოფალი ეკლესიაში შესვლას
მოასწრებდნენ, ზეცრად გაჩნდნენ ხალხში ქუჩის ბიჭები,
რომელთაც ხელში ნაცრით სავსე კალათები ეკავათ.

ეს ბიჭები ამ კალათების ქნევით ხალხში დარბოდნენ,
საშინელ მტვერს და კორიანტელს აყენებდნენ და თან ამ
ლექსს გაიძახოდნენ:

გოდორი და კალათა,
ბებერს რთავენ ქალათა;
გრიგოლ ჭავჭავაძესა
ჯვარსა სწერენ ძალათა!

ამ ამბით გაბრაზებულმა გრიგოლმა ეკლესიაში თვა-
ლების ბრიალით მიიხედ მოიხედა და რა დაინახა ერთ
კუნჭულში განმარტოებით ატუხული, გულხელ დაკრეფი-
ლი თავისი შვილი, მცირე ხანს პატარძალი მიატოვა,
მარდის ნაბიჯით მისკენ გაემართა და მრისხანედ თითის
ქნევით უთხრა: „ეს სულ შენი ოინბაზობაა, დამაცადე,
რა გიყო.“

ცოტა ხანს უკან მეც მივედი ილიასთან და ვკითხე,
ვისი მოხერხებული იყო ეს საქმე, რაზედაც მომიგო: „ჩუ-
მად, არავის უთხრა, მამის ყურამდის არ მივიდეს, ჩემი
საქმეა; რაც უნდა, ისა ჰქნას.“²¹

ამავე ხანებში სოფელ კარდანახში მცხოვრებ ილიას
უფროს დას ნინოს შეეძინა ვაჟი — გიგო.

ამ შემთხვევამ დასთან ლექსად წერილის დასაწერად
ააღებინა ხელში კალამი, შემდეგში სახელგანთქმულ
რაღსა და საზოგადო მოღვაწეს.

აი თითონ წერილიც:

ჩემს საყვარელს და სასურველ ნინას,
წიგნსა მიუწერ თუ ყურს მისცემს სმენას.
შენის ლოცვისთვის ესტანჯამ მე ენას
შენთვის ღმერთსა ვთხოვ შეგებას და ლხენას.
ღმერთთან ისმინოს ჩემი ზრახვანი,
რომე გიქარვოს შენი ტანჯვანი.
მაშინ მაღირსოს შენი ნახვანი
აი რა არის ჩემი ნატვრანი.
იყავ მშვიდობით საფეე ბედით ყოვლის სიკეთით.
ტკბებოდე ლხინით სიამოვნით ყოვლისა შვებით.
მაშინ აღტაცებული ვისიამოვნებ შენთან ხლებით
და ღმერთსაც მადლობას შეგწირავ დიდისა ქებით.
ამა წიგნთან გიძღვნიდ ჩაღაუბნის ქებას,
თუ წარკითხვისთვის დართობთ თქვენს ნებას,
მრავალსა პოებთ მუნ შეცოდებას
და რადღა ვიფიქრებ მის მოწონებას.
შენსა შევილსა ჩემსა დისწულსა გიგოსა,
მაგ ვარდის კონას დრამის წონას გვრიტოსა.
ათასჯერაც ჩავტყლოანი მის თვალებს ცქვიტოსა
და მისთვის შემწეობას ვთხოვ მასა ვისთვის თეთრი იმოსა.
ბევრსა მოგწერდი მარამა ენა არა მაქვს ტკბილია,
ჩემი ნალექსი სიტყვები გულისთვის მეტად ლბილია,
მისთვის ვასრულებ ამ წიგნსა ხელიც მაქვს დადაღლია
დავშთები შენივე ძმა მე ჭავჭავაძე ილია.²²

ორმოციან წლებში საქართველოში გარკვეულად და-
ისეა საკითხი ლიტერატურულ ორგანოს გამოცემის აუ-
ცილებლობის შესახებ.

ლუკა ისარლიშვილის გამოუქვეყნებელ მოგონების
ცნობით, „მანანა ორბელიანის სალონში იყო, რაც ცის-
კრის გამოცემას მიეცა დასაწყისი.

აქ იკრიბებოდნენ და კითხულობდნენ ლექსებს: ტატო (ბარათაშვილი ნიკო), გიორგი ერისთავი, ისარლოვი, ბირთველიჩი*), მაღალაშვილი, ხან და ხან ყიფიანი და სხვანი. ერთ საღამოს თქვეს, მოდი გამოვეცეთო და ის იყო. ვორონცოვი მანანასთან ხშირად დადიოდა, აქ შეიტყო გიორგი ერისთავზე, მოიწონა, შემწეობა მისცა ჟურნალის გამოცემისათვის**.

მაგრამ ნიკოლოზ ბარათაშვილი ისე ჩავიდა განჯის ცივ სამარეში, რომ წელთა განმავლობაში ნანატრ ნაბეჭდ ჟურნალს, რომლის გამოცემის ერთი ორგანიზატორთაგანიც ის იყო, ვერ მოესწრო.

მხოლოდ 1851 წლის 27 აპრილის გაზეთ „კაკვაზში“ მოთავსებულმა განცხადებამ აუწყა მკითხველ საზოგადოებას:

„ამა ჩყნა**) წლისათვის, თანახმად უმაღლესის ნებისა იქნება გამოცემული სასარგებლოდ წმინდა ნინოს ზვედენიისა, ქართულ ენაზედ სიტყვიერებითი ჟურნალი „ცისკარი“ ყოველს თვეში თითოს წიგნათ, რომელსა შინაცა იქნების შეცულ ქართული სიტყვიერება, თარგმანი, სწავლა, ხელოვნება და სახლის პატრონობა. ფასი წელიწადში კ***)მანეთი, ხოლო გაგზავნით ზ****) მანეთი თეთრი ფული. მსურველთა ამა ჟურნალისა ძალუძსთ მიიქცნენ თავიანთის თხოვნითა დროზედ ამა ჟურნალის რედაქციაში თფილისს, სახლსა შინა წმინდა ნინას ზვედენიისა კუკიაში, რათა რედაქციამ ძალიდუას დაბეჭდვა მისი საქიროს რიცხვით ეკზემპლიართა. ამასთანავე რედაქციას აქუს პატივი დაუუმატოს, რომელ მსურველთა ამა ჟურნალში სტატიის

*) ლაპარაკია მიხეილ თუმანიშვილზე

**) 1851 წ.

***) 5 მანეთი.

****) 6 მანეთი.

დაბეჭედისა, ძალუძსთ გამოგზავნონ ესე ვითარი რედა-
კციაში.

Редактор кн. Фристов“.

1852 წლის იანვრის თვეში გამოვიდა დასახელებული
ჟურნალის პირველი ნომერი.

ჟურნალი არსებობდა ორი წლის განმავლობაში. სულ
გამოვიდა 24 წიგნი.

1852 წლის უკანასკნელ ხანებში ერთხელ კიბეზე ასვ-
ლისას ილიას მამა წაიქცა და ფეხი იტყინა, იარა კუდ
გადაექცა, რომელმაც იგი იმავე წლის 10 დეკემბერს
იმსხვერპლა კიდევ. 13. დეკემბერს „სოფელ ყვარელის
მებატონე“ დაკრძალეს მისი მეუღლის — მარიამის გვერ-
დით.

თავი მეექვსე

ცნობები ილიას წარმატებისა მეექვსე კლასში. დავით ჭავჭავაძის საბლობის გატაცება წინანდალიდან. მდეგ-რები. ილიას ძმის კონსტანტინეს მოკვლა. ჭავჭავაძიანთ ჯადმოსვლა თბილისში. გიმნაზიაში ყოფნის უკანასკნელი წლები. შზადება უნივერსიტეტში წასასვლელად. პირობის შეკვრა სოლომონ ჭავჭავაძესთან. ილია ჭავჭავაძის ლიტერატურული დებიუტი.

დადგა მეხუთე კლასიდან გადასვლის დროც.

ამ წელს ილიამ საკმაოდ იბეჯითა.

სამაგიეროდ შემდეგ წელში მან კვლავ შეუშვა ხელი სწავლას.

თბილისის გიმნაზიის არქივში შენახული ცნობები გვაუწყებენ:

1853 წელი. საქმე №-110. მეექვსე კლასის თავისუფალი მოსიარულე ჭავჭავაძე ილია.

- ნიშნები: ნიჭი ანუ გულისყური 4
- ბეჯითობა 3
- ყოფაქცევა 4 1/2

საგნები: შუალა თვიური	გამოცდისა	შუალა წლიური
საღვთო სჯული	2	4
რუსული ენა	5	5
ქართული ენა	5	4
ფრანგული ენა	4	4
ლათინური ენა	3	2
ალგებრა	4	2
გეოგრაფია	2	2
ისტორია	4	4

ოცდაათიან წლების მიწურულში დაღესტანში მური-
დიზმის სახელით დაწყებული ნაციონალური მოძრაობა,
რომელიც მკაცრ წინააღმდეგობას უწევდა რუსეთის
თვითმპყრობელობას, რომოცდაათიან წლებში საგრძნობ-
ლად გაიზარდა და გაფართოვდა.

შამილის მეთაურობით აჯანყებულ მთიელების ნაწი-
ლები „ბარში ჩამოსვლისას“ არბევდნენ, ანადგურებდნენ
და სწვავდნენ მეფის რუსეთის ბატალიონებსა და მათ
სადგომებს.

ასეთ „დარბევის“ მსხვერპლნი ხშირად იყვნენ რუსე-
თის მონარქიის ერთგულ ქართველ თავადთა ოჯახებიც.

ამ უმად მე მინდა დავით ქავჭავაძის ოჯახის დარ-
ბევის ამბავი მოვიგონო... „ლეკები ჩამოვიდნენ მთიდან,
გააპეს ალაზანი, მიუბტნენ წინანდალს, დასწვეს და დას-
დაგეს ალექსანდრე ქავჭავაძის სახლი და ტყვედ წაას-
ხეს მისი შვილის დავითის სახლობა: ცოლი — ბატონი-
შვილი ანნა ექვსის შვილითა; ცოლის და — ბატონიშვი-
ლი ბარბარე — რძალი პოეტის გრიგოლ ორბელიანისა,
თავის შვილით გიორგით, ფრანკუზის ქალი დრანსე და
მოახლენი. ლეკებმა კარგად იცოდნენ დატყვევებულთა
ვინაობა და ესენი პირდაპირ შამილს მიჰგვარეს დარგო-
ში. შამილმაც დიდი მატერიალური სარგებლობა გამო-
ხადა ამ ტყვეობას“³⁵.

ეს მოხდა 1854 წლის 3 ივლისს.

გატაცებულებს მოსაშველებლად მღევრები დაედევ-
ნენ.

ფრანგი ქალი დრანსე იგონებს:

„მდინარე ალაზნის მოპირდაპირე მხარეზე გასვლისას
ჩვენ რამდენიმე წუთით შეგვაჩერეს. იმავე ხანებში ჩვენს
მახლობლად საოცარი განგაში ატყდა. უმნიშვნელო რიცხ-
ვი ქართველებისა ლამობდა ჩვენს განთავისუფლებას.

ისინი მოულოდნელად თავს დაესხნენ ჩვენს კონვოის და გაუმართეს მას სროლა. მთიელნი გაცილებით მეტნი იყვნენ რიცხვით, მაგრამ, ეწინოდათ რა მაშველთა უფრო დიდი რაზმის მოსვლისა, მალე თავი დაანებეს ბრძოლას, გადაგვახურეს ნაბდები და გაიქცნენ²⁶.

ამ შეტაკებაში სხვა მდევართა შორის მოკლულ იქმნა ილიას უფროსი ძმა კონსტანტინე.

ქმრის ტრალიკულად დაღუპვის შემდეგ ილიას რძალი — რუსის ქალი ვაჟიშვილითურთ უკან დაბრუნდა სამშობლოში. ბავშვი მალე დაჰლექდა. როცა ილიას ძმისწულის ავადმყოფობის ამბავი მოუვიდა, იგი საგანგებოდ გაემგზავრა რუსეთს მის სანახავად, მაგრამ ქლეკით სნეულ ყმაწვილს დიდხანს აღარ უცხოვრია.

ოჯახის უფროსის მოკვლის შემდეგ, ჭავჭავაძენი თბილისში გადმოსახლდნენ და იცხოვრეს აქ ერთი წელი.

მაშინ ილიამ პანსიონში ცხოვრებას თავი მიანება და თავისიანებთან გადმოვიდა. სამაცადინოთ მას განუკუთვნეს საკუთარი ოთახი.

„ერთს წელიწადს ზამთარში, — მოგვითხრობს ელისაბედ საგინაშვილი — ეცხოვრობდით ქალაქში. ილია გემნაზიაში სწავლობდა, იმ ზამთარს ჩვენთან ცხოვრობდა, თავისთვის საკუთარი ოთახი ჰქონდა. მეორე დღეს შევედით, ვნახეთ, კრაოტი ჩასტეხია. ისევ ისე წევს. ჩვენ დავეკითხეთ, რატომ არ შეგვატყობინე, ან მოსამსახურეს არ შეატყობინე გაესწორებინა. იქამდინ თავაზიანად მოგვექცა. რათ შემეწუხებინეთ, დაო, როდესაც ასე მწოლიარესაც ტკბილად მეძინაო“²⁷.

გავიდა რამდენიმე წელი.

1856 წელს მერვე კლასში მყოფი ილია საბოლოო გამოცდების ჩაუბარებლად სტოკებს გიმნაზიას და ემზადება უნივერსიტეტში გასამგზავრებლად.

ამ ხანებს ეკუთვნის ილიას დროებითი გატაცება სოლომონ ჭავჭავაძის ასულ ელისაბედით.

ივანე მჭედლიშვილის ცნობით: „იმ დროს სოლომონ ჭავჭავაძის ოჯახი განთქმული იყო მთელს ყვარელში და კახეთშიაც, მისი ოჯახი არისტოკრატის ოჯახს წარმოადგენდა, განცხრომით სცხოვრობდნენ, როგორც შეეფერება მდიდარ თავადიშვილს. ბავშვები იზრდებოდნენ გუვერნანტ-ქალების ზედამხედველობის ქვეშ“³⁸.

ამ „გატაცებით“ ისარგებლა ილიას მამიდამ მაკრინემ და სოლომონ ჭავჭავაძისთან შემდეგი პირობა შეჰკრა: რომ სოლომონ ჭავჭავაძე „გაუგზავნის ილიას თვეში ოთხ თუმანს უნივერსიტეტში კურსის დასრულებამდე, ხოლოდ სამაგიეროდ, ილია რომ დაბრუნდება, უნდა შეერთოს მისი შვილი. ეს უილიოთ მოხდა, მაგრამ ილია მაინც დაემორჩილა.“³⁹

1856 წელს ივანე კერესელიძემ გიორგი ერისთავის რედაქტორობით ორ წელს არსებულ ჟურნალ „ცისკრის“ განახლება განიზრახა და შესაფერის სამზადისსაც შეუდგა. იმავე წლის სექტემბრის 12-ს ცენზორმა ნება დართო პირველი ნომრის მასალები დაებეჭდათ.

1857 წლის იანვარში გამოვიდა ჟურნალ „ცისკრის“ პირველი წიგნი, რომლის მეშვიდე გვერდზეც იყო დაბეჭდილი ი. ჭავჭავაძის მიერ თარგმნილი ლექსი „ჩიტი“.

ეს იყო ოცი წლის ილიას პირველი ბეჭდვითი გამოსვლა.

ხუთი თვის შემდეგ ჟურნალ „ცისკრის“ რედაქტორი შენიშნავდა: „როგორც უწყიან პატივცემულთა ჩვენი ქართულ სალიტერატურო ჟურნალის „ცისკრის“ მკითხველთა, ჟურნალის გამოცემა დავიწყეთ პირველის იანვრითგან ამა 1857 წელსა, მაშასადამე, ექვსი თვეა, რაც გამოდის ესე ჟურნალი, როგორც ხედავენ უფალნი, მკითხველნი, თავის დროს.“

ამ დროების განვლაში რედაქციას მიუღია სხვა და სხვა პირთაგან ოცდამდე თხუთმეტ ლექსებამდე, ხოლო მთხრობა ცხრამდენ, თხუთმეტზეა თაგან ზოგნი ერთნი, დიდსეულ იქმნენ და დაიბეჭდნენ ჩვენს ჟურნალში.

ლექსებთაგან დაგბეჭდეთ იმ გვარნი, რომელნიცა ღირს არიან სახსოვრისა თავიანთის შვენიერის აზრისა გამო.“

ამ „აზრით შვენიერ“ ლექსთა შორის მოხსენებულია „ჩიტი,“ თ. ი. ქავჭავაძისა.

„სჩანს — განაგრძობს ჟურნალის რედაქტორი — რომ თავის დროზედ შეწყვენითა მღვთისითა, ჩვენი ჟურნალი იქმნება წარმატებაში, და ამის მიზეზნი იქნებიან ვინა? რასაკვირველია, ზემოხსენებულნი პირნი.

მაშასადამე, რედაქცია მოვალეთ რაცხს განუცხადოს უფულითადესი მადლობა თანამედროვეთა ჩვენთა მწერალთა: ს. ალექსიევ-მესხიევს, დ. ბაქრაძეს, სოფრ. დოდაევს, თ. რ. ერისთავს, დ. მგალობელოვს, თ. დ. მაჩაბელს, თ. ბ. ჩ., გ. კოლხიდელს, თ. ვ. ორბელიანს, თ. ალ. ორბელიანს, გ. რჩეულოვს, ალ. სავანელს, თ. ალ. ჩიქოვანს და თ. ილ. ქავჭავაძეს.

გარნა ვთხოვთ არ დაგვაგდებდნენ და კვალად გამოგზავნიდნენ თავიანთა შვენიერთა თხუთმეტზეა, რომელთაცა არ არის ეჭვი, რომ შესდგომიან დიდის სიყვარულით, და ჩვენცა ჩვენის მხრივ მოვიხმარებთ ყოველსავე ღონისძიებასა შეძლებისამებრ წარმატებას მივცეთ, ჯერეთ კიდევ ახლად დადგენილი ჩვენი ცისკარი“⁴⁰.

ამ დღიდან ახალგაზრდა ილია ქავჭავაძე აღიარებულ იქმნა მოწინავე ქართველ მწერალთაგანად, რომელიც რამდენიმე წლის შემდეგ შეიქნა მედროშე მე-19. საუკუნის მეორე ნახევრის ქართულ ლიტერატურისა.

თავი მუშვიდ

რუსეთის თვითმპყრობელობა და სტუდენტობა. ილიას გამგზავრება რუსეთისაკენ. შეხვედრა გრიგოლ ორბელიანთან. გამომშვიდობება „სამშობლო მთებთან“. ილიას ჩასვლა პეტერბურგში. ახლად ჩასუღების გამგზავრება ვასილევის კუნძულზე.

რუსული რეაქციის ენდარმულ ლექსიკონში სიტყვა „სტუდენტი“ ყოველთვის იყო სინონიმი პოლიტიკურად არა-საიმედო პიროვნებისა.

„ორთავიანი არწივის“ მსახურთა შიში და ზიზღი განსაკუთრებით ძლიერდებოდა ხოლმე, როცა სტუდენტური ქუდი ეხურა რომელიმე დაპყრობილ ქვეყნის შვილს.

გასული საუკუნის პირველ ნახევარში ამ დაპყრობილ ქვეყნების შვილთ მიემატა ქართველი ახალგაზრდობაც.

1857 წელს საქართველოდან გავიდა ქართველ მოსწავლეთა ერთი ჯგუფი, რომ უნივერსიტეტში ზიარებოდა მოწინავე იდეებს და აღედგინა გიორგი ერისთავის ივანეს მიერ „თერგდალეულობისათვის“ გატეხილი სახელი.

ამ ჯგუფში იყო ილია ჭავჭავაძეც.

ჯავკასიონის მთებზე ასვლისას მათ შეხვდათ გრიგოლ ორბელიანი, რომელიც უერთგულესი სამსახურისათვის „მისი უმაღლესობისადმი“ მორიგი ჩინით დაჯილდოვებული ბრუნდებოდა მეფურ რუსეთიდან.

„ჩვენ რომ რუსეთს მივდიოდით — სთქვა ერთხელ ილიამ! — და ჯავკასიონის მთებზე ვიწყეთ ასვლა, მღეთის დაშვებაზე შემოგვეყარა გრიგოლ ორბელიანი, რომელიც რუსეთიდან ბრუნდებოდა თბილისს. გრიგოლი ფეხით

1859 წ. — ილია

მოდოდა, ჩვეულებრივად ზურგს უკან ხელშეწყობილი, პირლიმარე, დაფიქრებული, დაშორებით მოსდევდა მის ნელის ნაბიჯით ეკიპაჟი. ჩვენ რომ დაეინახეთ პოეტის თვისის ელემენტით-კავკასიის მთებით და ღრუბლებით გარშემოხლული, ალტაცებით ვსატყვით ერთმანეთში: სწორედ ესაა ამ დამშვიდებულ გულზე ლექსს რასმე უწერს ამ მშვენიერს ბუნებასაო“ 41.

„მამათა და შვილთა ბრძოლის“ პირველი „ლაშქრობა“ მოკრძალებულ მისალმებაში გამოიხატა, მაგრამ პირველადვე აქ გაიყარა ის გზები, რომელმაც რამდენიმე წლის შემდეგ ისინი ორ მოწინააღმდეგე ბანაკად დაარაზმა.

როცა ნისლში ჩამუდარმა კავკასიონმა იწყო მიფარება ქაბუჯ ილიას აღმოჰბდა სინანულით:

სამშობლო მთებო, თქვენა შვილი განებებთ თავსა,
 მაგრამ თქვენ ხსოვნას ვერ მივცემ მე დავიწყებასა:
 თქვენ ჩემთან ივლით გაუყრელად, ვით ჩემი გული,
 თქვენთან, ჰე, მთებო, ბუნებითა შეუღლებული.
 ყოვლი ნაბიჯი ჩემის ცბენის თქვენთან მაშორებს,
 ყოვლი წუთი გკარგავს თქვენა და მეც მობლბებს...
 აგერ თქვენც ჰქრებით თან-და-თანა... თქვენსა მწვერვალსა
 ძლივ ვარჩევ... წუთიც... მბოლოდლა ვსჭვრეტ ციაცსა ცასა
 ამოვდ ვებრძვი მანძილსა და ჰაერის სისქეს
 და მოუსვენრად ვატანტალბ მწუხარს თვალსა ჩემს...
 თქვენნი მწვერვალნი აღარ სჩანან და მშვენიერად ცას
 აღარ უმკობენ ერთნაირსა ციაცს კამარას...
 მშვიდობით, ჩემნო, თვალში ცრეპლით განებებთ თავსა...
 უცხოეთიდან კვლავ მოგაწვდენთ ჩემს გულს და თვალსა;
 კვლავ გაგიღიმებთ შორ ჰვეყნიდან თქვენ ჩემი სული,
 და დამიწყებცა სიყვარულით ფეთქასა გული.

მრავალდღიანი მგზავრობა პეტერბურგში ჩასვლით დაგვირგვინდა.

ახლად ჩასულები ქალაქში შესვლისთანავე ვასილევის კუნძულისაკენ გაემართნენ ქართველ-სტუდენტებთან.

თავი მეჩვი

„მესამოციანების“ პეტერბურგი. შესასვლელი გამოცდები. ილიას ჩარიცხვა უნივერსიტეტში. იურიდიულ ფაკულტეტის კამერალური განყოფილება. სასწავლო საგნები. ლექციების დაწყება. კამათი „კუხმისტერსკში.“ სტუდენტთა საყვარელი პროფესორები. ლექციების სტენოგრაფიები. სტუდენტთა ხელნაწერი ჟურნალები.

„ქართველ „მესამოციანების“ — პეტერბურგი იყო ყველაზე რომანტიკული ქალაქი, სადაც მათ პირველი ახალგაზრდული აღტაცება და ყმაწვილურის ოცნების ეშბი გაუცვნიათ, სადაც პირველათ აყვავებულა მათი გრძნობა და იმედი, სადაც პირველი მძლავრი შთაბეჭდილება ღირსებია მათ ტვისსა და გულს, სადაც სიყმაწვილეში ზნეობის ფეხი აუღდამთ, სადაც ისინი ბედნიერნი და უბედურნი ყოფილან, სადაც მათ გრძნობას მძლავრი მღელვარება გამოუვლია, სადაც მათ უშრომიათ და პირველჯერ გამარჯვების ან ღამარცხების კვამლით თავბრუდახვევით და განსაცდელი გაუვლიათ“⁴².

1857 წლის ივლისის 20-ს ილიამ უნივერსიტეტის რექტორის ემინ ქრისტიაანესძე ლენცის სახელზე შემდეგი შინაარსის თხოვნა შეიტანა:

„მაქვს რა სურვილი საბოლოო განათლების მისაღებათ მოვისმინო ს. პეტერბურგის უნივერსიტეტის იურიდიულ ფაკულტეტის კამერალურ განყოფილების სრული კურსი, უმორჩილესად ვთხოვ თქვენს აღმატებულებას

უნივერსიტეტში შესასვლელად დაწესებულ გამოცდების ჩაბარების შემდეგ ჩამრიცხვით თავისუფალ მოსიარულე სტუდენტად“⁴³.

იმავე თბოვანაში ილია უნივერსიტეტის რექტორს აუწყებს: „საცხოვრებელი ბინა მაქვს ამალღების პროსპექტზე ვაჭრის ცოლის კოლჩინას სახლში №-122.“

შესასვლელ გამოცდების ჩაბარებისთანავე ილია ჩარიცხულ იქმნა იურიდიულ ფაკულტეტის კამერალურ განყოფილების თავისუფალ მოსიარულე სტუდენტად.

ახლად ჩარიცხულმა ილიამ იმავე წლის ნოემბრის პირველს სწავლის ფულად შეიტანა 25 მანეთი.

იურიდიულ ფაკულტეტის კამერალური განყოფილება უნივერსიტეტში გაიხსნა 1843-1844 აკადემიურ წელში. ამ დარგზე შემსვლელს უნდა შეესწავლა: ევროპულ ქვეყნების სახელმწიფოებრივი უფლებანი, რუსეთის იმპერიის სახელმწიფოებრივი დაწესებულებანი, კანონები ფინანსებისა და სახელმწიფოებრივ დანაშაულობათა შესახებ, კანონები მართლმსაჯულების შესახებ, პოლიტიკური ეკონომია, სტატისტიკა, ბუნების მეტყველება, ტექნოლოგია, აგრონომია, არქიტექტურა. რუსული ენა არა რუსებისათვის სავალდებულო იყო ყველა ფაკულტეტებზე.

დაიწყო ლექციები, მაგრამ სტუდენტები ჯერ კიდევ პირადათ არ იცნობდნენ ბევრ თავიანთ პროფესორებს.

„ერთხელაო, — გონებდა შემდეგში ილია — ერთს იაფ კუხმისტერსკში ვსადილობთ ახალი (ჩარიცხული) ქართველი სტუდენტები, ვასილევის კუნძულზედ, იქავ უნივერსიტეტის ახლოს და რალაც იურიდიულ საგანზედ ჩამოგვივარდა ბაასი. როგორც მოგეხსენებათ ახალგაზრდობის საქმე, ბაასი ცხარე და მწვავე კამათად გადაგვექცა. კამათში ჩამოგვევარდა ერთი ახალგაზრდა რუსიცა, რომელიც იმავე საერთო სასადილო მაგიდას უჯდა და სადილობდა.

იმასაც მაშინვე პირში ვეცით, ცხარეთ შევეკამათეთ და არა დაუთმეთ-რა, თუმცა მეტად გარკვევითა და უსადად განმარტა საკამათო საგანი.

მეორე დღეს — შევხედოთ და ის კაცი კათედრაზედ კია გამოქიშული უნივერსტიტეტში და ლექციასა კითხულობს. აუდიტორია გაქედლია სტუდენტობითა, ვიკითხეთ მისი ვინაობა და პირ-კატაკი გვეცა, როცა გვითხრეს სპასოვიჩია, პროფესორი, დიდი მცოდნე იურისპრუდენციისაო“ 44.

მაგრამ ეს იყო ლექციების კითხვის დასაწყისი. გავიდა სულ მცირე ხანი და ახლად ჩარიცხული ქართველი სტუდენტობაც, აყვა რა საერთო ფეხის ხმას, დადიოდა არა იმ პროფესორების ლექციებზე, რომელთა მოსმენაც ფაკულტეტურ წესების მიხედვით იყო სავალდებულო, არამედ მთელი სტუდენტობისათვის საყვარელ პროფესორების ლექციებზე, ასეთები იყვნენ: ნ. ი. კოსტომაროვი, მ. მ. სტასიულევიჩი, ვ. დ. სპასოვიჩი, კ. დ. კაველინი და სხვანი.

„მათ მოსასმენად — იგონებს ერთი ქართველი სტუდენტი — იმდენი სტუდენტობა გროვდებოდა, რომ უდიდესი აუდიტორია, მეთერთმეტეც კი ვერ იტევდა ყველას: ნახევარი საათის შემდეგ სუნთქვა აღარ შეიძლებოდა.

ზოგჯერ პროფესორი იჭულებული იყო სააქტო დარბაზში გასულიყო, სადაც სტუდენტთა უმრავლესობა ფეხზე ისმენდა ლექციას. ლექციების სპეციალური ხასიათის მიუხედავად, მაინც გული გვწყდებოდა, რომ ლექცია უფრო დიდხანს არა გრძელდებოდა.

კოსტომაროვის ლექციებზე, მაგალითად, ლაპარაკი იყო რუსეთის ისტორიის წყაროებზე, მატინეთა სხვადასხვა დროს გადაწერილ ნაშთების ღირსებებსა და დეფექტებზე. მიუხედავად ამისა, არა მარტო ფილოლოგები,

არამედ ჩვენც, იურისტები და მათემატიკოსებიც კი, გატაცებით ვიჭერდით ყოველ მის სიტყვას, ყოველ წვრილმანს და ვცდილობდით ჩაგვეწერა ჩვენს რვეულში.

ჩვენ გაქენებული ცხენივით მივხტოდით, რასაკვირველია ფეხით, ლექციაზე, რომ აღრიან მიგვესწრო, კათედრის მახლობლად ადგილი დაგვეჭირა და პროფესორის ყოველი სიტყვა ჩაგვეწერა; ლექციის დროს სულგანაბული ვუსმენდით პროფესორს, რომ ნათქვამიდან არ გამოგვპარიყო არც ერთი სიტყვა იმაზე, რაც ასე გვიტაცებდა და გვიზიდავდა, ხოლო გვიტაცებდა რუსული მეცნიერების მომავალი ბედის გაგება. ხშირად სიტყვებიდან გამოგვყავდა ის, რის თქმაც პროფესორს შეიძლება სულაც არ მოსვლია აზრად და რასაც არავეითარი კავშირი არ ჰქონია თანამედროვე ცხოვრებასთან⁴⁵.

ნიკოლოზ ივანეს-ძე კოსტომაროვი (1817-1885) მაშინ უკვე მოხუცებული იყო „მაგრამ მაინც დიდი ენერგიით კითხულობდა თავის საგანს: ხმა მალდა, გარკვევით, თითოეულ სიტყვას კვერს ჰკრავდა ხოლმე, და ექვსასი თუ შვიდასი მისი მოწაფე ისე გულმოდგინეთ უგდებდა მას ყურს, რომ ბუზის ფრენასაც კი შეიტყობდა იმ სიჩუმეში“⁴⁶.

მიხეილ მათეს-ძე სტასიულევიჩი (1826-1911) კითხულობდა კურსს საშუალო საუკუნოების ისტორიიდან: „ეს სულ სხვანაირად კითხულობდა — სწერს ქართველი სამოციანელი — მსწრაფლათ, სხარტულათ, გადაბმულათ, როგორც გინახავთ დიპლომატო, ისე არაკუნებდა სიტყვებს.

რამდენათაც ღრმად ჩაფიქრებული შუბლშეკრული იყო კოსტომაროვი, იმოდენათ მოშაქრული, ალერსისმთხოვი და მომლიმარე იყო სტასიულევიჩის პირისახე. პირველი თბთქო არც კი გენიშნავდა, თითქო მარტო თავისთვის ან მარტო ვიღაც სხვებისთვის კითხულობდა თავის

ლექციას. მეორე კი თვალეში შემოგვჩერებოდა, თითქო ჩვენ დათანხმებას ან მოწონებას თხოულობდა: იმას ნიჟა დაგ იმისთანა გამოხედულება ჰქონდა, თითქო მთქმელ მოვყავდით — ხომ კარგად ვკითხულობო, ხომ ენა არ მიჩერდებო, ხომ უცბად ვლაპარაკობო, ხომ კაი ბიჭი ვყოფილვარო?

პირველი უხეიროთ იყო ჩაცმული: ძველი მოდის პერანგი ეცვა, რომელსაც აქა-იქ ფოლაქები აკლდა, გახეხილი და მოფლაშული სერთუკი, შემოცვეთილი და გაწვირიანებული შარვალი. მეორე კი გაწკიპართებული იყო: სარკესავით ბზინავდა მისი თოვლის ფერი პერანგი, და ახალ ახალი ტანისამოსი ტანზე ესე ადგა, როგორც კალაპოტზე.

ერთი თითქო საგანგებოთ იმისთანა სიტყვებს ამბობდა და იმისთანა აზრებს გამოთქვამდა, რომ ჩვენ ყველას უნდა გეწყენოდა. ეხლაც მახსოვს ერთი იმისთანა აზრი. „ეხლანდელ დროში — თქვა, — მოდათ მიღებულია წინაწაწევის, პროგრესის აზრებიო. სჯობია უკან დავიხიოთ, ჩვენი ძველების ცხოვრებას დავუკვირდეთ და ქკუა იმათგან ვისწავლოთ.“ შეუპოვრათ გვესროლა ეს აზრი, სწორეთ იმავე სახით, როგორათაც რაინდი მოწინააღმდეგეს გამოითხოვდა ხოლმე შუბის სროლით: აბა შემეტაკეო, დამცი თუ ბიჭი ხარო.

სტასიულევიჩი კი ტკბილათ ლიბერალობდა: თავის საგანს აქა-იქ ჩაუროთავდა ხოლმე იმისთანა ფრაზას, რომლითაც იმდროინდელ შემთხვევებს ან გარემოებას შეეხებოდა. იმისთანა რასმე იტყოდა, რაც ჩვენ ყველას ტვინში გვიჯდა, და რისი გამოთქმაც ჩვენ ყველას გვიამებოდა, გულს მოგვიფხანდა, დაგვაკმაყოფილებდა. მთელი უნივერსიტეტი ტაშს დაუკრავდა მაშინვე, აღტაცებით ხრიალს დაიწყებდა“⁴⁷.

რუსეთის სისხლის სამართლის და საპოლიციო კანონების კათედრას იმ ხანად განაგებდა ვლადიმერ ედინგერის-ძე სპასოვიჩი (1829-1906). „ეს — იგონებს ერთი თერგდალეულთაგანი — სულ სხვანაირად კითხულობდა. რუსულ ენაში ხშირათ წაუბოროძიკდებოდა ხოლმე ფეხი, და საჭირო სიტყვების მოძებნა ან გახსენება ხშირად უჭირდებოდა.

მაგრამ რა ეშხიანათ კითხულობდა მაინც, რა ცეცხლით, რა გულითადი აღტაცებით. ყველაფერს ივიწყებდა რაკი ლაპარაკს დაიწყებდა. ვნებით აიესებოდა მისი თვალები, ეშმაკი გაუჯდებოდა ტანში, და ლოთიანათ, შეუპოვრათ იწყებდა ის მაშინ თავის აზრების მტკიცებას. და როცა ერთიანათ ყველა თავის საბუთებს ან დამტკიცებებს ამოგვილაგებდა, უკან დაიხვედა და შემოაგაჩერდებოდა გაჩუმებული: ნუ თუ ეხლაც არ დარწმუნდიო? იყო ერთ მოუსვენარ ხელების შლაში, თითების ტრიალში, ცმატურში.

ხან საზარელი ხპით შესძახებდა წარმოდგენილ აზრის მოწინააღმდეგეს, თითქო ტან-და-ტან შეტაკებია მტერს და მისი განგმირვა უნდაო. ხან ჩურჩულით, ნაზი, დაბალი ხმით ლაპარაკობდა, თითქო საყვარელს ევედრებოდეს — თუ გიყვარდე დამიჯერე, გამყვევი, მასიამოვნეო. ისე გაგიტაცებდა, ისე დაიპყრობდა შენ აზრს, ისე გამუშავებდა ტვინით, რომ დაქანცული, დაღალული, თავ-ბრუ დახვეული გამოდიოდი მის ლექციიდან, მაგიერათ არც ერთი მისი ნათქვამი აზრი აღარ დაგავიწყდებოდა სიკვდილამდინაც“⁴⁸.

განსაკუთრებულ ნდობითა და პატივისცემით სტუდენტთა შორის სარგებლობდა პროფესორი კონსტანტინე დიმიტრის-ძე კაველინი (1818-1885), რომელსაც ზემოდ ნახსენები პროფესორი სპასოვიჩი ასე ახასიათებს: „თა-

ვის სპეციალობით — იურისტი, ტემპერამენტით კი მძაფრი კრიტიკოსი და რეფორმატორი, კ. დ. კაველინი თითქო იმისთვის იყო შექმნილი, რომ მდგარიყო მოძრაობის სათავეში და ყოფილიყო ხემძღვანელი პროგრესიული პარტიისა. ძალა ადამიანის მიზიდვისა, რომელიც მას გააჩნდა, იყო უშველებელი; მას თანაბრად ემორჩილებოდნენ ადამიანები სხვადასხვა ასაკის, ნაციონალობის, ხელობისა და კლასებისა“¹⁰.

სათანადო სახელმძღვანელოების უქონლობის გამო თითქმის ყველა ლექციებს სტენოგრაფიის მკოდნე სტუდენტები იწერდნენ და პროფესორების მიერ შემოწმებისა და გასწორების მერე ეს ლექციები მეორე კვირას ლითოგრაფიულად გადაღებული, და ხანდახან კი სტამბაშიც დაბეჭდილი გამოდიოდა ხოლმე.

1857 წლის განმავლობაში სტუდენტები ორ ხელნაწერ ჟურნალს სცემდნენ: ერთს ერქვა „Вестник свободных мнений“ და მეორეს, გერცენის წაბაძვით, „Колокол“-ი.

თავი მესხა

„პაწაწა“ კავკასიელების წრე“. პროფ. დ. ი. ჩუბინიშვილი. ბატონიშვილ სალომეს წიგნთსაცავის გადაცემა ქართველ სტუდენტთა წრისათვის. სტუდენტთა პირველი ნაბეჭდი კრებული. სტუდენტთა სალაროს ჩამოყალიბება. „სოფრემენიკი“. ჟურნ. „ცისკრის“ მიღება პეტერბურგში ივანე კერესელიძისაგან. მოლაყბეს „სალაყბო ფურცელი“. ილიას წერილი გ. სულხანიშვილისადმი. ილიას გატაცება პოლიტიკურ და ეკონომიურ საგნებით. კერძო წიგნების კითხვა. ევროპიულ კლასიკოსების თარგმნა.

პეტერბურგში მცხოვრებ ქართველ სტუდენტებს საკუთარი წრე ჰქონდათ, რომელსაც „პაწაწა“ კავკასიელების წრეს“ ეძახდნენ.

სულ ჩქარა ამ წრის მეთაური და ხელმძღვანელი გახდა ახლადჩასული ილია ჭავჭავაძე.

ნიკო ნიკოლაძე იგონებს:

„ქართველ სტუდენტებს, რომელთაც ხელმძღვანელობდა ილია ჭავჭავაძე, ძველი წიგნებისა და ხელნაწერების კარგა გვარიანი კოლექცია შეეგროვებინათ და თავზე ევლებოდნენ მას; ესენი ამტკიცებდნენ, რომ მიზანშეწონილია დაარსდეს რამდენიმე სათვისტომო ქართველების, სომხების, რუსების, ლეკების და სხვათა და მათ შორის უნდა დამყარდეს მჭიდრო კავშირიო“³⁰.

წრე გატაცებული ყოფილა რომანტიზმით და ერთიანად „ჩაყურყუმავებული“ ვალტერ-სკოტის თხზულებებში.

4. ი. ბალაზაშვილი.

„პაწაწა“ კავკასიელების წრეს“ სათანადო ლიტერატურით ამარაგებდა ქართველი პროფესორი დავით იოსებისძე ჩუბინიშვილი (1814 — 1891), რომელიც პეტერბურგის უნივერსიტეტში 1855 წლიდან ქართულ ენისა და სიტყვიერების კათედრას განაგებდა.

ახლო ხანში წრემ პროფ. ჩუბინაშვილისგან ბატონიშვილ სალომეს კუთვნილი წიგნთა'აცავი მიიღო.

საინტერესოა ხელწერილი ქართველ სტუდენტებისაგან პროფ. ჩუბინიშვილისადმი მიცემული ბიბლიოთეკის მიღებაზე, რომელშიაც ვკითხულობთ:

„ქართველნი სტუდენტნი გაძლევეთ თქვენ, უ. პროფესორს დავით ჩუბინოვს, ამა პირობის წერილსა მაზედა, რომელ მივიღეთ თქვენგან, ნაჩუქები განსვენებულის მეფის ასულის სალომესაგან, შემდგომნი ქართული წიგნები:

1. ჭილილა და დამანა.
2. სამართალი ვახტანგისა, მეშვიდე ნაწილი.
3. საქართველოს ისტორია ვახუშტისა.
4. ღრამატიკა ანტონი კათალიკოზისა.
5. ღრამატიკა გაიოზისა.
6. საქართველოს ცხოვრება ვახტანგ ბატონიშვილისა.
7. რიტორიკა მიზიტარისა.
8. ცხენის კარაბადინი.
9. კატელორია ანტონი კათალიკოზისა.
10. ქართლის ცხოვრება პაპუნა ორბელიანისა და სეზნია ჩხეიძისა.
11. ყარამანიანი.
12. განმარტება აპოკალიფსისა.
13. ვეფხის ტყაოსანი, დაბეჭდილი ვახტანგ მეფისაგან.
14. სიბრძნე სიცრუვის ზღაპარი.
15. სახარება, მხედრულად დაბეჭდილი.
16. გურამიანი.
17. ლექსიკონი საბა ორბელიანისა.
18. ვახტანგ მეფის სრული სამართალი.

19. ასტრონომია, ვახტანგ მეფისაგან ნათარგმნი.
20. სპარსული სახარება, ქართული ასოებით დაწერილი.
21. ველიზარიანი.
22. ვახტანგ მეფის ლექსები.
23. მოგზაურობა ტიმოთესი.
24. მარკ-ავრელიანი.
25. რუსულ-ქართული ლექსიკონი.
26. საქრისტიანო სწავლა გაიოზისა.
27. მოთხრობა დიდის კონსტანტინე მეფისა და სსუადასხვა სიტყვები.
28. მარზვისათვის დიდი ვასილისა.
29. მახმადიანთა სიტყვის გება.
30. შობის გალობა, დაბეჭდილი.
31. სადღესასწაულო.
32. ჟამნი.
33. დავითიანი.
34. საღმთო კურთხევა.
35. პარაკლიტონი.
36. ვარლამის სიტყვები.
37. საღმთო მსახურება.
38. სამოციქულო.

და ეს ზემოხსენებული წიგნები სასარგებლოდ ჩვენდა ჩვენს ბიბლიოთეკაში დარჩებიან დაუკარგავად, რაზედაც ხელს ვაწერთ: დავით ბაქრაძე, ალექსანდრე აბხაზი, პავლე თუმანიშვილი, ნიკოლოზ ლოლობერიძე, ლუარსაბ მაღალაშვილი, ესტატე მაღალაშვილი, გრიგოლ მაღალაშვილი, მიხეილ დამაზაშვილი, ნიკოლოზ ალექსი-შვილი-მესხი, კონსტანტინე მეფისაშვილი, ივანე ისარლიშვილი, დავით ლოლობერიძე, მიხეილ ანდრონიკაშვილი, ილია ჭავჭავაძე, პეტრე ალხაზაშვილი, ნიკოლოზ ჯაბადარი, ბასილ სავანელი, ბასილ თუმანიშვილი, კირილე ლორთქიფანიძე, გრიგოლ ჯავახიშვილი, სიმონ აბაშიძე, ალიოზ მიზანდარი, აკაკი წერეთელი, მიხეილ ტერდავითოვი, ილიკო სერგებრიაკოვი“ 21.

ხელთაწერ ჟურნალების გარდა 1857 წელსვე უნივერსიტეტში გამოვიდა სტუდენტთა ნაბეჭდ კრებულის „Студенческий сборник“-ის პირველი გამოშვება.

მ. ი. სუხოლინოვის რედაქტორობით გამოცემულ კრებულის პირველ გამოშვებაში მოთავსებული იყო: ნაწყვეტები საკანდიდატო შრომებიდან ბარონ გებერშტეინზე კორელკინის, გრიგოროვიჩისა და ნოვიკოვის, თარგმანი გებერშტეინის „Commentarii“ — ანონიმოვისა, პანოცის გამოკვლევა: „ნოვგოროდის 1471 წლის სასამართლო სიგელის შესახებ.“

ნაბეჭდ კრებულის გამოცემა საშუალება მისცა სტუდენტებს 1857 წლის დასასრულში დაეარსებიათ ღარიბ სტუდენტთა დასახმარებელი სალარო „Касса бедных студентов“-ის სახელწოდებით.

სალაროს ხელმძღვანელობდნენ კრებულის სტუდენტ-რედაქტორები და ცალკეულ ფაკულტეტთა მიერ არჩეული დეპუტატები.

შედგენილ იქმნა წესდება სალაროში შემოსულ თანხის გასანაწილებლად. სალაროს არსებობის წყაროებს შეადგენდა: 1) შეძლებულ სტუდენტთა შენატანები და 2) უნივერსიტეტის დარბაზში სტუდენტთა კონცერტების მოწყობით ანაკრეფი თანხა.

„პაწაწა კავკასიელების წრის“ წევრნი პეტერბურგის უნივერსიტეტის სხვა სტუდენტებთან ერთად გულისფანქალით მოელოდნენ ხოლმე „სოვრემენიკის“ მორიგ ნომერს.

„რა დრო იყო მაშინ, რომ იცოდე, მკითხველო — იგონებდა შემდეგში ერთი ქართველი სტუდენტი — რანაირი მოუთმენლობით და წყურვილით ველოდით ჩვენ, ახალგაზრდები, იმ ბედნიერ დღეს, როცა საყვარელი ჟურნალის („სოვრემენიკის“) ახალი წიგნი გამოვიდოდა-

რა აღტაცებით და აჩქარებით, რა სიხარბით და დაუ-
ლაღვეობით დავეწაფებოდით ჩვენ მის კითხვას, რა^{ნადა}
რათ გვიფეთქდა ჩვენ მაშინ გული, გვიღელავდა გრძნობა
და გვეწოდა ტვინი და გონება.

რამდენი გრძელი, ბოლო-მოუღებელი, ჩრდილოეთის
ზამთრის ღამე გაგვითენებია ჩვენ მის კითხვაში, მის აზ-
რების რჩევაში, მის სიტყვების სჯაში, მათზე დავაში, და
რამდენი შემდეგი ღამეები მოუსვენრათ უწვალელებივართ იმ
გრძნობას მღელვარებას, იმ აზრის მუშაობას, რომელიც
ამ ჟურნალს ჩვენში მოუხდენია.

ვინ-დათვლის ამ ხანგრძლივ ბედნიერების, აღტაცე-
ბის, ტვინის წვალეების და გრძნობის ამალღების დღეებს
ან ვინ დაივიწყებს მათ სანიადაგოთ გულში ჩაბეჭდილ
კვალს“⁵².

არა ნაკლები აღელვებით ათვალიერებდნენ ქართველი
სტუდენტები ივანე კერესელიძის მიერ პეტერბურგში გა-
მოგზავნილ ჟურნალ „ცისკრის“ მორიგ ნომრებს, მაგრამ
„რაზნოჩინურ“ ინტელიგენციის გავლენის ქვეშ მყოფ ქარ-
თველ ახალგაზრდობისათვის „ცისკრის“ პოლიტიკური
კრედო სრულიად მიუღებელი იყო.

ამიტომ ქართველმა სტუდენტებმა გადასწყვიტეს წე-
რილით ეცნობებიათ ივანე კერესელიძისათვის ჟურნალის
„მიმართულების“ შეცვლის აუცილებლობის შესახებ.

„ივანე კერესელიძე — სთქვა ერთხელ აკაკიმ — „ცის-
კარს“ გვიგზავნიდა პეტერბურგში, ჩვენც მადლობა მოვ-
წერეთ და ვთხოვეთ, რომ Направление გამოეცვალა.
კერესელიძემაც „დაგვიჯერა“ და ზღვით გამოგვიგზავნა
ჟურნალი“⁵³.

1857 წლის ნოემბრის თვიდან ჟურნალს ოდნავი გაუმ-
ჯობესება დაეტყო. „ცისკრის“ მეთერთმეტე წიგნიდან
მოლაყბემ დაიწყო თავის „სალაყბო ფურცლის“ ბეჭედა,

რამაც აღფრთოვანებაში მოიყვანა პეტერბურგის ქართველი სტუდენტობა.

გაბრიელ სულხანიშვილისადმი გაგზავნილ წერილში ილია ამის გამო სწერდა:

„... ამას წინეთ მგონია შენი სტატიები იყო ცისკარში და მოლაყბედ აცხადებდი შენ თავს. შენ იყავ თუ სხვა, პირფერობით არ ვიტყვი, კარგი რამ იყო. რაც კი შეეხება ენას, სწორეთ ფენომენი იყო ჩვენს გორიზონტზედ. ჰაზრითაც არ იყო დასაწუნი. დასაწუნი მეთქი? დასაწუნი კი არა, ძლიერ მოსაწონიც იყო: რა მახვილათ დაეცა მოლაყბე ქართველობას, რა კარგა დაიწყო ქართველის უბედურებაზე დაცინება და რა ლამაზ ქართულ ჯარაზედ დართულ სიტყვებით ტიტინებდა! რა სიხარბით ვკითხულობდით მარტივ სიტყვასა კარგის გულიდამ გამოსულს. უნდა გენახა, რა სიჩქარით გადადიოდა ხელიდან ხელში ის ბედნიერი ცისკრის ნომრები, სადაც მოლაყბეს ფურცლები ბრწყინავდნენ სხვათა შორის...“⁵⁴

ილიას ეჭვი იყო სრულიად მართებული.

მოლაყბეს ხელმოწერით დაბეჭდილი პირველი სამი წერილი არ ეკუთვნოდა გაბრიელ სულხანიშვილს. ამ ფსევდონიმის ქვეშ ამოფარებული იყო საკმაოდ ცნობილი პოეტი და პუბლიცისტი მიხეილ ბირთველისძე თუმანიშვილი (1818-1875).

უნივერსიტეტში სასწავლო საგნებთან გაცნობისთანავე ილიას გულისყური პოლიტიკურმა და ეკონომიურმა საგნებმა მიიზიდა.

„უნივერსიტეტში ილიას — სწერს მისი ერთი თანამედროვე — განსაკუთრებით პოლიტიკური და ეკონომიური საგნები აინტერესებდა. მთელი წელიწადი სამოსწავლო საგნებს უურადლებას არ აქცევდა და სულ სხვა წიგნების კითხვაში იყო გართული, კითხულობდა სხვათა შორის ბევრ ძველ ქართულ წიგნებს“⁵⁵.

პოლიტიკურ-ეკონომიურ ხასიათის და ძველ ქართულ წიგნებს მალე ევროპიელი კლასიკოსებიც ამოუდგნენ გვერდით.

საქართველოს მუზეუმის პალეოგრაფიულ განყოფილების ყოფილ წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოების ფონდში ინახება ხელნაწერი პოემა „კაკო ყაჩაღის“ პირვანდელი ვარიანტისა სათაურით „მოთხრობა ქიზიყელისა“, რომლის ოთხი უკანასკნელი გვერდი უკავია ილია ქავჭავაძის ჩანაწერებს რუსულ და ფრანგულ ენებზე.

ეს ჩანაწერები დღემდე ყურადღება მიქცეულნი არ იყვნენ ალბათ იმიტომ, რომ დასახელებული პოემის პირვანდელი ვარიანტი თავდება 22 გვერდზე, რის შემდეგ მოდიან შეუუსებელი ფურცლები. ბოლოში კი მოთავსებულია ილიას დღემდე უცნობი ჩანაწერები.

ეს „ჩანაწერები“ წარმოადგენენ ილიას მიერ პეტერბურგში სტუდენტად ყოფნის პერიოდში წაკითხულ და დამუშავებულ წიგნებისა და სტატიების ერთ ნაწილს.

მომყავს ეს სია ქართულ ენაზე, მაგრამ ყოველგვარ ცვლილებათა გარეშე:

„დეკარტი 1596.

ბეკონი 1560.

მეზერე-ლუდოვიკი XIII

1843 წლისა:

ოტენ. (ესტვენნიე) ზაპისკი. 1) ჟორჟ-ზანდის: „სახლის მდივანი“; 2) გოფმანის მოთხრობა: „ცეროდენა ცახესი, ზედმეტსახელად ცინობერი“, 3) ჟორჟ-ზანდის რომანი: „ჟაკ“, 4) დიკენსის: „თავგადასრვალი და ცხოვრება მარტინ ჩელზეიტისა,“ 5) (მისივე) „ნიკოლოზ ნიკლზი“, 6) „ბარნები როდე“, 7) თარგმანი გიოტედან სტრუგოვშიჩიკოვისა, 8) ნაწყვეტი „ფაუსტიდან“ თ. ტ. ლ. (ოტენი-ესტვენნიე ზაპისკების მეექვსე წიგნი), 9) ტორკვატო-ტასსო,

„გეოთეს დრამა“ თარგმანი იახონტოვისა (ოტეჩ. ზაპ. მერვე წიგნი), 10) უძველეს ხალხთა ხელოვნების განვი-
თარებისა და შენახვის ირგვლივ „ი. ი. კრონბერგისა“.

ბიბლიოთეკა დღია ჩტენია 1843 წლისა: 1) კრიტიკა
შილერის „ვილგელმ ტელისა“, თარგმანი გ. მილლერის
(მეორე წიგნი).

„ჰამლეტი“ თარგ. ვრონჩენკოსი 1828 წ. „მაკბეტი“
თარგმანი მისივე. „ჰამლეტი“ თარგ. კრონბერგისა. შექს-
პირი თარგმანი როსკოვშენკოსი.

1. ლიტერატურნო პრიბავლენიე კრუსკომუ ინვალიდუ
1839 (ტ. მეორე გვ. 189-196) სტატია ი. ი. კრონბერ-
გისა.

2. „ლიტერატურნაია გაზეტა“ სტატია „ჰამლეტი
პოლეგვის მიერ გასწორებული“ ა. ი. კრონბერგისა (მთარგ-
მნელი „ჰამლეტისა“ და შექსპირის „მეთორმეტე დამისა“)

„ჟურნალ ნაროდ. პროსვეშჩენია“ 1848 №-60 „რო-
მაულ ტრადედიების ბედზე.“

„პოეზიის მეცნიერება ანუ მიმართვა პიზონებს“ კვ.
(ინტ) ჰორაციუს ფლაკისა, მ. დმიტრიევისა. მოსკოვი,
1853.

სოვრემენნიკი 1847 წ. „კოსტუმებზე“ ნაბატები პანფ-
კისა: „ბერძენი და ბერძენი ქალები ანტიკებში“ 1844;
„სცენები ანტიურ ცხოვრებიდან“ 1843.

„ათენის რესპუბლიკის ისტორია ჰიპარხის მოკვლიდან
მილტიადის გარდაცვალებამდე,“ ს.-პეტერბურგი 1848.
სამი გენეალოგიური ტაბულითა და ატიკის რუქით. თხზ.
მ. კუტორგისა.

„მსოფლიოს მექანიკური თეორია“, ოტ. ზაპ. აპრილი
1859 წ.

ემილ ჟირარდენი *) „ჟურნალ დე კონესანს იუტილ“,

*) ამ სიტყვის შემდეგ ტექსტი დაწვრილია ფრანგულ ენაზე.

საქართველოს ეროვნული ბიბლიოთეკის კოლექციაშია ინახული
 წიგნი: "საქართველოს ისტორია" ავტორი: ივანე ჯავახიშვილი, 1873.

საქართველოს ისტორია, 1850, წიგნი
 მესამე.

საქართველოს ისტორია, საქართველოს
 ეროვნული ბიბლიოთეკის კოლექციაშია ინახული
 წიგნი: "საქართველოს ისტორია" ავტორი: ივანე ჯავახიშვილი, 1873.

საქართველოს ისტორია, საქართველოს
 ეროვნული ბიბლიოთეკის კოლექციაშია ინახული
 წიგნი: "საქართველოს ისტორია" ავტორი: ივანე ჯავახიშვილი, 1873.

საქართველოს ისტორია, საქართველოს
 ეროვნული ბიბლიოთეკის კოლექციაშია ინახული
 წიგნი: "საქართველოს ისტორია" ავტორი: ივანე ჯავახიშვილი, 1873.

„მიუზე დე ფამიი“ „ალმანაკ დე ფრანს“, „პანტეონ ლიტერერ“, „ლა პრესს“, „კესტიონ ადმინისტრაციე ე ფინანსიერ“, (1858), „ლე პურ ე ლე კონტრ“ (1848), „ლე ბიენეტრ იუნივერსელ“ (1850), „ლა პოლიტიკ იუნივერსელ“ (1852), „ლა ლიბერტე“ (1852) „კურს დიუ დრუა ნატურელ“, პარ ეჟერუა.

„ლა ლიბერტე“ 1858, „ლე დევეუარ“ „1857“.

ევროპიულ მწერლების თხუზულეებებთან გაცნობას მოყვა მათი ნაწერების თარგმნა.

1858 წლის თებერვლის 9-ს ილიამ სთარგმნა ვალტერ-სკოტის „რა ტკბილ არს ოდეს“, იმავე წლის 12 თებერვალს შილერის „ცრემლთა შინა ნუგეში“, ხოლო 23 თებერვალს კი ბაირონის „სტიროდეთ“.

თავი მათი

უფულობა. ოცნება სამშობლოში დაბრუნებაზე. პეტერ-ბურგი ილიას დაბასიათებით. სიღარიბის მოწმობის წარდგენა და სწავლის ფულისაგან განთავისუფლება. წერილი წესე ანდრონიკაშვილისადმი. ილიას ლექსი „დიამბეგის შეილისათვის სამღერეღი ნანა“.

ბრწყინვალე პეტერბურგის გართობათაგან ნიეთიერ ხელმოკლეობის გამო განდგომილი და გულდაწყვეტილი, თან სამშობლოში დაბრუნებაზე ოცნებაში გართული ილია ერთ თავის მეგობარ ქალს კერძო წერილში შესჩივის:

„ჩემი ამბავი რა მოგწეროთ? ხომ იცით ქავჭავაძის სისუსტე სად არის — ჯიბეში და ისევ ჯიბეში.

უხ! ხანდისხან რა უბრძნო ქარიშხალი წამოუბერავს ხოლმე ჯიბით, რა რუსეთული თავგები შედგებიან ხოლმე ყალყზედ, თითქო ძალათ დაცარიელებულს ჯიბეში.

მაგრამ კი სასოწარკვეთილებაში არ შევალ — ხოლმე, ნუგეშს ვიცემ და ამას ვეტყვი ხოლმე ჩემს თავს: ნუ გეშინიან, ერთხელაც იქნება, რომ ჩვენც გაგვიბრწყინდეს მზე მეთქი, და ჩემი თავი ჩვეულებრივ სიცილით მიბასუხებს ხოლმე: პაპა შენიც მაგას ამბობდაო, მაგრამ შენი ჯიბე მაინც არ გათბავო.

მეც თავს გავიქნევ ხოლმე და ჩვეულებრივ სასოებით შევყურებ პირლია ცას, თითქო იქიდან მოველოდე გაქლიბულს კრელ-კრელ მანეთებს; მაგრამ თქვენც იცით

საქართველოს
საბჭოთაო

ცას რა რიგათ სძულს ვერცხლი, მაშასადამე, ლოდნა ჩემი ცილამ ფულისა ამოაა⁵⁷.

ამასვე სწერს ილია თავის უფროს დას:

„ჩემ ჯიბეში ნეტაი ჩამოგახედა, რა ამბავია.

რუსეთულ თავეებს ისეთი ჯირითი გააქვს, რომ მეტი არ იქნება. ღმერთმანი ჭრელ-ჭრელ მანეთებს წამოკრავენ ფებს, შენ ნუ მოუკვდე ჩემს თავს. ისეთი მოწმენდილია იქაურობა, რომ ყაბახის მოედანზე არ იქნება ისე.

ნეტავი ეხლა მანდ ვიყო, რომ გავძლე ყბედობით. ისეთი ლაპარაკი ჰცოდნიან და ყვარებია ჯიბე ცარიელობას, რომ ველარ მომითმენია. ნეტავი ეხლა შენს ტახტზედ ვიყო წამოწოლილი და შენი განათლებული ბონაჟურა პირის მთქნარებით და თავის ქვეით ნაცარ-ქვექიას ზღაპარს მეუბნებოდეს და შენი პატარა გიგლო დარბაისელ ბიძას მშვენიერ ლანძღვის სიტყვებით მამკობდეს.

სხვა რა მოგწერო, ჩემო კარგო დავ! პეტერბურლი ისევ პეტერბურლია, ცივი ქვით მოსიბული და უზარმაზარი, ახალი ამბები არა არის რა ჩემი ჯიბის კუტრობის მეტი, მაგრამ ეს დიდი ხნის ამბავია“⁵⁸.

იმავეს ატყობინებს ილია თავის მეორე მეგობარ ქალსაც: „ეს პეტერბურლი საშინელი უდიდესი ქალაქია, ბევრი მზიარულება, ბევრი შექცევა, მაგრამ ჩემთვის კი სულ ფუქცია, მისთვის რომ ყოველ ჟამს და ყოველ წუთს ჯიბესთან მწყრაღათა ვარ, და აბა ჯიბის მწყრალობით ფეხსაც ვერ გადასდვამს კაცი.

რაც უნდა კარგი იყოს პეტერბურლი, მერწმუნე, შენს აქლემივით კოზაკთან კოლაქს არა ემჯობინება და ჩემს ყვარელს ხომ რა თქმა უნდა.

ოხ! ნეტავი ეხლა ეშმაკმა ამიტაცოს და მანდ ახლო მახლო დამაგდოს სადმე, თუნდ მუნდ და საძაგელ ჩალაუბანში ვაჩნადიანთ საფლობელოში, ან თუ არა ჩემ წყლი-

ან ყვარელის შარაში, რა მადლობელი ვიქნებოდი იმ კუდიან ეშმაკისა“⁵⁹.

ეს მუდმივი უფულობა იყო იმის მიზეზი, რომ 1858 წლის იანვრის 15-ს ილია ჭავჭავაძემ თხოვნა შეიტანა უნივერსიტეტში სწავლის ფულისაგან განთავისუფლების შესახებ და თხოვნასთან ერთად წარადგინა სიღარიბის მოწმობა გაცემული თელავის მაზრის მიერ.

უნივერსიტეტის მართველობა შეეკითხა სწავლა-განათლების მზრუნველს.

იმავე წლის იანვრის 16-ს სწავლა-განათლების მზრუნველმა დაადგინა: „განთავისუფლებულ იქმნეს სტუდენტი ილია ჭავჭავაძე ლექციების მოსმენისათვის დაწესებულ საფასურის გადახდისაგან“⁶⁰.

იმავე წლის ივლისის თვის დასაწყისში ილიამ სრულიად მოულოდნელად მიიღო წერილი ნენე დიმიტრის ასულ ანდრონიკაშვილისაგან. ამ ბარათმა უაღრესად ალაფრთოვანა იგი.

იმავე 1858 წლის 13 ივლისს დაწერილ საპასუხო წერილში ილია დასახელებულ ადრესატს სხვათაშორის სწერდა:

„არ ვიცი, როგორ გამოვსთქვა ჩემი სიამოვნება თქვენის წიგნით გაღვიძებული? ყოველი სიტყვა უხმო და უაზრო იქმნება გამოსათქმელად ჩემის სიამოვნებისა.

გმადლობ, საყვარელო დამო, რომ ერთი წლის განშორებამ არ დაგავიწყათ თქვენ, როგორც მწერთ, პატარა ძამია, რომელისაც გულშია ღრმად მარხია თქვენდამი პატივისცემა და ნათესაური სიყვარული.

გმადლობ ღმერთსა, მშვიდობით ხართ ყველანი ჩემი ნათესავეები; აყვავდით, აყვავდით და გამრავლდით, ჭავჭავაძის ჩამომავლობავე.

მწერდით, ელენეს ამბავი მომწერეო. როგორათაც ელენე, აგრეთვე მისი შეუღლე ილიკო სასახლეში დიდის პატივით მიიღესო, ძალიან პატივით, რომ მეტი არ შეიძლება, ასე ამბობენ კარგადაცა ცხოვრობენ, მაგრამ ეხლა ძალიან შეწუხებულები არიან ორნივე თავის ქალის სიკვდილზედ...

სხვა რა დავიყბედო, არ ვიცი. ჰო მართლა! ეგ ვინ მადამა გაგჩენიათ ყვარელში, ბარაქალა ყვარელო! ვერა უყურებთ, კვირაში ორჯელ ვეჩერი ვის გაუგონია ყვარელში. ქვეყნის უბედურებას დახე! ყვარელში ვეჩერები!?! არ გაუწყრეს ღმერთი ყვარელს და ტეატრებიც არ გაიჩინოს და არ დაამარცხოს რუსეთის სატახტო ქალაქი. დაილუბა ქვეყანა, ყვარელში ორჯერ კვირაში ვეჩერი?

მიამა სიძე დიმიტრის დიამბეგობა, ჰო! დიამბეგი მეგობარია ჯიბისა, ჩემსავით კი არ იყინებებს ჯიბეს; თქვენმა ნენეჯან მზემ, რომ ვხუმრობ, ისე გასაცინებლად გითხარით; დიამბეგობის და ჯიბის მეგობრობა ვის გაუგონია; ნუ გეწყინებათ, როგორც ქავჭავაძე ტყუილს არ იტყვის, ისე დიამბეგიც ქრთამს არ აიღებს⁶¹.

წერილის დასახელებულ პირისადმი გავზავნისთანავე ილიამ გადასწყვიტა დაეწერა „დიამბეგის შვილისათვის სამღერელი ნანა“ და განზრახვა ახლო ხანში შეასრულა კიდევ.

შენახულია მხოლოდ დასაწყისი სტრიქონები ამ ლექსისა:

დიამბეგის შვილს ნანა, პატარა დიამბიკოსს,
 გაიზრდება დედ-მამის სალხენად, სადიდებლად...
 ვით მამა ქრთამს იღებდა, შვილმაც რომ ისე იღოს,

თავი მეთერთმევი

გაცნობა ჩაიკოვსკის ასულთან. პირველი სტუმრობა. მუნდირის ამბავი. ილიას ლექსი „ჩემი თარი არაღი“. საუნთქო-სისტემის სესიები. მზადება გამოცდებისათვის. სესიებზე მიღებული ნიშნები. ილიას გადაყვანა მეორე კურსზე. არდადეგები. ზაფხულის ტიარუველოში გატარება. პუშკინის თხზულებათა თარგმნა. ორიგინალური ლექსები.

უნივერსიტეტში ყოფნის პირველ წელსვე ილია გაეცნო და დაუახლოვდა გენერალ ჩაიკოვსკის ასულ სოფიოს*). ახალ გაცნობილთა შორის უახლოეს დროში მეგობრული ურთიერთობა დამყარდა, რომელიც მალე ტრფიალებში გადავიდა.

„პეტერბურღში, — სწერს კობტა აბხაზი, — ილია მეტად აღტაცებული იყო გენერალ ჩაიკოვსკის ქალით. ამ ოჯახში ხშირად დავიარებოდით და კარგადაც გვიღებდნენ და გვექცეოდნენ.

მახსოვს, როდესაც პირველად მოვემზადეთ ამათთან სადარბაზოდ წასასვლელად, დიდ გაჭირვებაში ვიყავით. ერთი მუნდირი გვქონდა, და მარტოკა არც მე მინდოდა წასვლა, არც ილიას. გადავწყვიტეთ, დავიჭიროთ კარეტა

*) ილიას ბიოგრაფები ერთხმად აღიარებდნენ თითქოს ეს სოფიო იყო და ცნობილ კომპოზიტორის პ. ი. ჩაიკოვსკისა. კომპოზიტორის ბიოგრაფიასთან გაცნობისას გამოიჩინა, რომ ილიას სატრფო არ არის მისი და, (იხ. კომპოზიტორის ძმის მ. ჩაიკოვსკის სამტომიანი გამოკვლევა „Жизнь Петра Ильича Чайковского“.)

ერთად წავიდეთ და სახლთან რომ მივალთ, ჯერ ერთი შევიდეს მუნდირით, მეორემ კი კარეტაში მოუცადოს. როდესაც პირველი დაბრუნდება კარეტაში, გადასცემს მუნდირს ამხანაგს. ახლა ეს ჩაიცვამს და წავა სადარბაზოდ. ამგვარად დავალწიეთ თავი უხერხულ მდგომარეობას“⁶².

1858 წელს პეტერბურღში ილია ჭავჭავაძე სწერს ლექსს რუსეთის თვითმპყრობელზე.

ამ ლექსის დღემდე ცნობილი იყო მხოლოდ ორი უკანასკნელი სტრიქონი⁶³.

ჩემს მიერ დასაბეჭდად გამოტანილი ლექსი, რომელსაც ილია „ჩემი თარი არალის“ ეძახის, აღმოჩნდა ილია ჭავჭავაძის უახლოესი მეგობრის ცნობილი მწერლისა და საზოგადო მოღვაწის კირილე ლორთქიფანიძის (1839 — 1913) მიერ პეტერბურღში შედგენილ პატარა ზომის ყავისფერ მაგარყდიან ხელთნაწერ ლექსთა კრებულში, რომელიც ამ რამდენიმე ხნის წინად გადმომცეს დროებით სარგებლობისათვის.

კრებული ანუ „ქართველ მწერლების თხუზულებები“, როგორც მას კ. ლორთქიფანიძე ეძახის, იხსნება ილია ჭავჭავაძის ნაწერებით, რომელშიაც შეტანილია პოეტის 31 ლექსი და პოემა „კაკო ყაჩალი“; მას ბოლოში კ. ლორთქიფანიძის ხელითვე გაკეთებული აქვს ასეთი შენიშვნა: „ავტორაფიდან სწორედ გადაწერილია და შესწორებული. — 27 მარტს 1862 წ. ქ. პეტერბურღი. კ. ლორთქიფანიძე“.

აი თითონ ლექსიც:

(მიბაძვა ალექსანდრე ჭავჭავაძისადმი)

ჰე, ძმანო! ნეტავი ჩენა, ჰარი არალი.
 დღეს მოგვეცა შეება-ლბენა, თარი არალი.
 მამულისა სიყვარულმა
 ძმობა გულში ჩაგვიყენა.
 რაგინდ რომ ცარი ღრინავდეს,
 ჩენის სისხლისთვის გრგვინავდეს,
 ვერ შეგვაშინებს ჩვენ ცარი,
 თუ გულში ძმობა ბრწყინავდეს.
 მინდა ვსთქვა, კალაში მამე,
 ცენზორო, დასტური დამე,
 მონება კაცთ არ შეშენის,
 ქრისტეა ამის მოწამე.
 ცარმა რა ერთხელ ინება
 მორტმულ კაცის დამონება,
 თვის სხეული კერბად დასვა,
 სული ვშმაკთ მიანება.
 ჰე, ძმანო! ჩვენ მას განვშორდეთ,
 ჩვენ ჩვენ მამულს ვებატონეთ;
 ქართველს ვაჩვენოთ ქართველობა,
 მერე თუნდა დავიხოცნეთ.
 თუ ერთობა ჩვენ გვექნება,
 მტერი წინ ვერ დაგვიდგება;
 ჩვენგანი ქართველის დამორგუნველს
 ან მოჰკლამს, ან შეაკედება.
 თუ ჩვენში ძმობა იქნება,
 საქმე არსად წაგვიხთება.
 აგერ თვით დიდი ეზოპი
 თავის ზღაპრით მემოწმება.
 ჰე! ძმანო, ვიყვეთ ერთ ბედით,
 წინა წავიდეთ გაბედვით.
 ჩვენ ცარი ვერას დაგვაკლებს
 თვისის ბრმა წინასწარ ხედვით.
 დავებნათ ჩინის ძებნასა,

ემაგ ფუტსა დიდებასა;
 ჩინოფნიკი სულ ძილს ფიქრობს
 და ჩვენ კი — გამარჯვებასა.
 ვემსხვერპლოთ ქრისტიანსა მცნებას,
 ვაშორით ქართველი მონებას.
 ქართველის უბრალო მადლობა
 გვერჩივნის ყოველ დიდებას.
 ჰე, ძმანო! თქვენც მეთანხმებით
 ამგვარის აზრის ხსენებით.
 სიბრყვეის კარი გავტეხით.
 მონარქთა გამოჯავრებით.
 ამა სოფლისა ცხოვრება
 განყოფით არ იპოვება.
 ვინცა ძმობით არ ყოფილან,
 მათ მოხვედრიათ მონება.
 მაშ მოდით ისევ ძმობითა,
 დრო გავატაროთ შრომითა.
 მამულს სიცოცხლე შევწიროთ
 შვილურის ერთგულებითა.
 თუ დავესწრათ გაზაფხულსა,
 ჩვენგან ნათესს აღმოსულსა.
 მეტი ჯილდო რაღად გვინდა
 თუ ვსკვრეტთ მამულს გაფურჩქნილსა.
 ჰე, ძმანო! ეგ ჩვენ რომ ვნახოთ,
 თუნდ სამოთხე მით დაგკარგოთ,
 მხიარულების სიმღერა
 თვით ჯოჯობეთს შემოვძახოთ.
 ქართველის ქვეყნისა ვართ შვილნი,
 ქართველის ძუძუთი გაზრდილნი.
 მაშ მოდით, ქართველნო, ძმობით, ჰარი არალი,
 ვიშრომოთ ჩვენთვის ერთობით, თარი არალი.

დადგა საუნივერსიტეტო გამოცდების დროც.

„მოახლოვდებოდა ეგზამენები — იგონებს ერთი სტუ-
 დენტი — და ილია სწავლას შეუდგებოდა. დღე-ღამეში
 18 — 20 საათს მუშაობდა და რამდენჯერ დამინახავს,
 რომ წიგნთან მჯდომარეს ჩასძინებია“⁶⁴.

ეხლაც ასე მოხდა.

მთელი წლის განმავლობაში კერძო წიგნების კითხვაში გართულმა ილიამ წლის დასასრულს გამოცდების ჩასაბარებლად ენერგიული მზადება დაიწყო.

პეტერბურგის უნივერსიტეტის „უწყება იურიდიულ ფაკულტეტის 1857/8 აკადემიური წლის დამატებითი გამოცდების შესახებ“ გვაუწყებს ილიას მიერ გამოცდებზე მიღებულ ნიშნებს:

თ. ილია ქავექავაძე:

სახელმწიფოებრივი უფლება	4
რუსეთის კანონმდებლობის ისტორია	4
ღვთის მეტყველება	5
ზოოლოგია	3
ფსიქოლოგია	5 ⁰⁰

გამოცდების დასრულებისთანავე ილია ქავექავაძე გადაყვანილ იქმნა იურიდიულ ფაკულტეტის კამერალურ განყოფილების მეორე კურსზე.

1858 წლის ივნისის 4-ს ილიამ დასწერა ლექსი „სიმღერა“ და დასტოვა პეტერბურგი.

იმავე წლის 20 ივნისს იგი პეტერბურგიდან ოცდაათი კილომეტრით დაშორებულ ცარსკოე სელოს მახლობელ სოფელ ტიარლეგოში სწერს ლექსს სათაურით „მეც შავს თვალებს“.

მთელი ივლისი და აგვისტო ილიამ ტიარლეგოშივე გაატარა.

აქ დაიწყო მან პირველად პუშკინის ლექსების თარგმნა. ამ პერიოდს ეკუთვნის მის მიერ პუშკინიდან თარგმნილი შემდეგი ლექსები: „ქეშმარიტება“, „ანგელოზი“, „წინასწარმეტყველი“.

თარგმნილ ლექსების გარდა იმ ზაფხულს ილიამ დასწერა: „ჯიჯვარდეს“, „ლოცვა“, „უცხოეთში“, „სიზმარი“, „ლოთის რჩევა“, „როდემდის“, „პავლოვსკის პარკი“ და „ოდეს დემონი“.

თავი მეთორმევი

დაბრუნება პეტერბურგში. ახალი ლექსები. „არდი-ლის“ პირვანდელი ვარიანტი. ლერმონტოვის „ჭაჯი-აბრეკის“ თარგმნა. „ცისკარი“ ჯოჯოხეთის კარია და არა ცისა“. ილია და მუსიკა. „ქალური ვერცხლისა ქამარი გამომიგზავნე ხანჯლითა“. ილიას ძმა თემური. საჯარო ლექციები. წერილი ანიკო ვაჩნაძისადმი.

პეტერბურგში გამგზავრების წინ ილიამ ეურნალ „ცისკარს“ გიოტედან თარგმნილი „ბედა მქადაგებელი“ გადაუგზავნა.

1858 წლის ოქტომბრის 26-ს იგი უკვე პეტერბურგშია და ჩაიკოვსკის ასულთან შეხვედრით შთაგონებული სწერს:

ვინილე სატრფო: იგი ცრემლს ჰღვრიდა,
ბედს და სიყვარულს მოთქმით დასტირდა.
მის ცრემლი დამტკნარს ვარდს დასდიოდა,
და მეც შორს მისგან ცრემლი მცვიოდა.
მოვიდა სხვა დღე, — განჭრა მის დარდი.
მას ხელთა უბერა სხვა ტურფა ვარდი,
იმ ვარდს ტრფობითა ის დაჰლიმოდა —
და მე კი მაინც ცრემლი მცვიოდა.

დასახელებულ ლექსს მოყვნენ: „ერთხელ სჯდა ჩემ-თან“, „მარტო მივცურავ“, „დაე თუნდ მოვკვდე“, „ქართველის დედას“, „მაშინ დავსტკებები“, „როცა შეეყურებ“ (ჰეინედან), „ლოყით მომეპყარ“ (ჰეინედან), „ბევრი ვიტანჯე“. „ს...ს“, „მითხარით რისთვის“ და სხვა ლექსები.

დადგა 1859 წლის იანვარი.
ილიამ ამ თვეში დასწერა ხუთი ლექსი და პოემა
„აჩრდილის“ პირვანდელი ვარიანტი.

მარტის 16-ს ილიამ დაასრულა ლერმონტოვის „ჰაჯი-
აბრეკის“ თარგმნა.

ამავე ხანებში მოვიდა ივანე კერესელიძისეული „ცისკ-
რის“ იანვრის ნომერი, რომელშიაც იყო დაბეჭდილი
ილიას „ბედა მქადაგებელი“.

დისადმი გაგზავნილ წერილში ილია ამის გამო სწერდა:
„იანვრის ცისკარში ჩემი ლექსია დაბეჭდილი, წაი-
კითხე თუ არა? აი გინდოდა ჩემი ლექსები გენახა ცის-
კარში და ავისრულე, თორემ არ გსურებოდა ახლა მაგას
დაგაბეჭდინებდი იმიტომ, რომ ჩვენი ცისკარი ჯოჯოხე-
თის კარია და არა ცისა“⁶⁶.

პოეზიისა და საერთოდ სიტყვა-კაზმულ მწერლობით
გატაცებამ იმდენად მიიპყრო ილიას გულისყური, რომ
მას ნაკლები დრო რჩებოდა დრამატიული ხელოვნებისა,
მუსიკისა და ხელოვნების სხვა დარგებისათვის.

„დიდებულ დრამატურგების — სწერს არტურ ლეის-
ტი — შექსპირისა და შილერის წაკითხვას უპირატესო-
ბას აძლევდა, ვიდრე სცენაზე ხილვას მათის ნაწარმოე-
ბისას, თეატრებშიაც ხშირად არ დადიოდა. ოპერაზე
იშვიათად დადიოდა, ფორტეპიანოს ხმას ან კონცერტს
უგულოდ ისმენდა“⁶⁷.

ამასვე ადასტურებს ილიას უახლოესი მეგობარი კობ-
ტა აბხაზიძე.

„საზოგადოთ — გადმოგვცემს იგი — მუსიკას არა სწყა-
ლობდა, და არც ესმოდა. მე იმისი მარტო ერთი სიმღე-
რა მახსოვს, ხშირად ოთახში ბოლთასა სცემდა და უც-
ნაურის კილოთი ლულუნებდა:

Англинский лорд,
Свободен и горд . . . " 68

რომანი ჩაიკოვსკის ქალთან კვლავ გრძელდებოდა.

1859 წლის მარტის 18-ს ილია თავის უფროს დას
ნინოს წერილით ემუდარებოდა:

„ერთი რამა მაქვს შენთვის სათხოვარი და თუ გიყვარდე, თუ ჩემი მცირედი სიყვარული გაქვს ამისრულე. ერთმა ქალმა ქალური ვერცხლისა ქამარი მთხოვა ხანჯლითა და დაეპირდი, შენი ჭირიმე ნინუცი, ნუ გამამტყუნებ იმ ქალთან. მერე უნდა იცოდე რა ქალია! იმათ ოჯახში როგორც შვილი ისე ვარ მიღებული, ასეთი დედმამა ჰყავს რომ თავი შემაყვარეს. თუ შეიძლება, შენი სულის ჭირიმე ნინო, სააღდგომოთ გამომიგზავნე, ვიცი რომ გიყვარვარ, თუმცა ცოტა ხელის მოჭერა გიყვარს, მაგრამ ჩემი სიყვარული გაგაბედღინებს“ 69.

არ ვიცი, შეასრულა თუ არა ილიას თხოვნა ნინო აფხაზისამ.

იმ ხანად პეტერბურგშივე კადეტთა კორპუსში სწავლობდა ილიას უმცროსი ძმა თემური.

ღისადმი გავზავნილ ბარათში ილია არ ივიწყებს ძმის ამბავიც აუწყოს მას.

„თემურ ძალიან კარგათ არის, გაიხარე ნინუცი, კარგი ჭკვიანი ძმა გყავს, ღმერთმა აცოცხლოს; მარტვა ერთი არ მომწონს თემურში, ძალიან ფიქრიანი არის“ 70.

1859 წლიდან სტუდენტთა კონცერტების მართველობა გადავიდა სტუდენტ რედაქტორებისა და დებუტატების ხელში.

რადგან შეძლებულ სტუდენტთა შენატანები და უნივერსიტეტის დარბაზში სტუდენტთა კონცერტების მოწყობით ანაკრეფი თანხა ვერ აკმაყოფილებდა სტუდენტთა სალაროს მოთხოვნილებას, ამიტომ სალაროს მართ-

ველობამ გადასწყვიტა უნივერსიტეტის დარბაზში მოეწყო ფასიანი საჯარო ლექციები.

-ლექციები უნდა წაეკითხათ პროფესორებს.

1859 წლის ზამთარში მოეწყო შემდეგი ლექციები:

ა. ვ. ნიკიტენკოსი თემაზე, „დერჟავინისა და მის დროზე“, მ. მ. სტასიულევიჩისა „მე-17 საუკუნის დასასრულის საფრანგეთის პროვინციალური ყოფის შესახებ“ და ნ. მ. ბლაგოვეშჩენკოსი „იუვენალისა და მისი სატირების შესახებ“.

საუნივერსიტეტო დარბაზი ველარ იტევდა დამსწრეებს, შემოსავალი იყო საკმაოდ დიდი.

იმავე წლის აპრილის თვეში ილია თავის მეგობარ ანიკო ვაჩნაძის ქალისაგან ლეზულობს წერილს.

საპასუხო ბარათში ილია მას სწერდა პეტერბურგიდან:

„ათასჯერ გმადლობ, დაო ჩემო, რომ აქამდინ კიდევ გახსოვარ. შენმა წიგნმა ისე მასიამოვნა, რომ თითქმის გადმომასახლა შენ მშვენიერ კოლაჯში და სულ დამავიწყა ეს ოხერი ცივი ქვეყანა, სადაც ჩემმა ბედმა გადმომავლო. ვმადლობ ღმერთსა, მშვიდობითა ხარ.“

ქალო! რა დაგემართა ერთი ქმარი ვერსად იშოვნე. აგერ ღიზა ჯამბაკურაძანიც გახდა, მალე შვილიც ეყოლება. შენ კი ისევ ისე ვაჩნაძის ასული ბრძანდები; მარამ ნუ გეშინიან, იჯექ ზღვის პირს და, როცა იქნება, შენკენაც ბედი დაჰქროლებს თავისის ცელქის ნიავით.

ამას წინაღ სოსიკოს წიგნი მომივიდა. ძალიანაც მიამა, ბევრ რალაცეებსა მწერდა და იმ რალაცეების შორის მოიწერა, რომ შენ ერთხელაც კიდევ მოგეწერა ჩემთან წიგნი, მარამ შენ ნუ მომიკედები, არ მომსვლია შენგან ერთის წიგნის მეტი, რომლისა პასუხსაც ამ ჟამად გწერ.

სოსიკო მწერდა, რომ ვაპირობ რუსეთში წამოსვლასაო. არ იქნება ურიგო რომ წამოვიდეს: ხომ იცი, საყ-

ვარელო დაო, რომ სწავლისთანა ამ ქვეყანაში გამოსა-
დები არა არის რა, მაშასადამე, ცოდვა არის სწავლის
მსურველს არ მისცენ საშუალება...

მომიტევე წიგნის სიმცირეზე და წინდაუხედავ ბლაქ-
ვაზედ, ეხლა ავეჩქარები და მერე ბევრ ბევრ რაღაცეებს
მოგწერ და გასიამოვნებ.

ვინძლო ჩემო კარგო დაო ანიკო, არ დამივიწყო; ხომ
იცი ჩემი ყოველი მონათესავე რა რიგად მიყვარს და
თქვენც ნუ დამაგდებთ უყმაყოფილოდ. ყველამ მიგულეთ,
როგორც უერთგულესი ძმა" 71.

თავი მსამეხა

ილიას ავადმყოფობა. თხოვნა გამოცდების გადაღების შესახებ. გამომგზავრება საქართველოში. ავადმყოფობისაგან მომჯობინება. ცხოველ სურათების წარმოღვენა თბილისის გიმნაზიის დარბაზში. კონტა აბხაზის ჩამოსვლა. ილიას წასვლა მის სანაზავად კარდანაზში. შეხედრა ყაჩალ გაუზარაშვილთან. ილია მონადირე. სოლომონ ჭავჭავაძისაგან მიღებულ თანხის გადახდა. ჯანმრთელობა აღდგენილ ილიას დაბრუნება პეტერბურგში.

1859 წლის მაისის თვეში ილიას მოულოდნელად სისხლის ღებინება აუტყდა.

ავადმყოფობამ ხელი ააღებინა გამოცდებზე.

22 ივნისს ილიამ უნივერსიტეტის ინსპექტორ ფიტუმ ფონ ეკსტედტს ასეთი ხასიათის თხოვნა მიართვა: „მთელ მაისის თვეში, და განსაკუთრებით კი მის უკანასკნელ რიცხვებში ვიმყოფებოდი რა ავად, მე არ მქონდა შესაძლებლობა გამოცხადებულოყავი 28 მაისს სასოფლო მეურნეობის გამოცდაზე. გაუწყებთ რა აღნიშნულს და გირდგენთ რა საექიმო მოწმობას, უმორჩილესად გთხოვთ მიიღოთ ეს გარემოება მხედველობაში როგორც საპატიო მიზეზი“⁷².

თხოვნასთან დართულ ექიმის მიერ გაცემულ მოწმობაში ვკითხულობთ:

„ექლევა ესე ს. პეტერბურგის უნივერსიტეტის სტუდენტს თავადს ილია ჭავჭავაძეს მასში, რომ 1859 წლის

საქართველოს
საქართველოს

მღვდელმთავრის კანცელაციის წევრების და მუშაკების ჯგუფი (უკანა რიგში მარჯვნიდან მესამე)

მთელი მაისის თვის განმავლობაში ვწამლობდი ავად-
მყოფს, რომელიც სისხლს იღებდა გულიდან და, თუმცა
სენმა იკლო ახლა, წამლობამ არგო, მაინც საბოლოო
გამოჯანსაღებისათვის საჭიროა სამხრეთის ჰაერი“⁷².

თხოვნა გამოკვების გადადების შესახებ იქმნა შეწყ-
უნარებული.

ილია მაშინვე წამოვიდა საქართველოში ჯანმრთელო-
ბის აღსადგენად.

მოკეთებულმა ილიამ რამდენიმე ხანი თბილისში
დაჰყრ.

ზაფხულში ილიამ გადასწყვიტა გაემართა ცოცხალი
სურათები. სურათები უნდა ყოფილიყო სამღვთო წე-
რილის ძველი აღთქმისა და „მეფე ლირის“ ტრაგედიისა.
შემოსავალი მოხმარდებოდა რაიმე სასარგებლო საქმეს.

„გიმნაზიის დარბაზში — იგონებს პეტრე უმიკაშვილი —
სცენა მოაწყო. თბილისის წარჩინებული ოჯახების და
თავადის ქალებმა მიიღეს მონაწილეობა ამ სურათებში,
რომელიც კარგის ესტეტიურის გემოვნებით, ხელოვნებით
და აზრიანად იყო შედგენილი.

თბილისის საზოგადოება ინტერესით მოაწყდა და დი-
დის კმაყოფილებით დარჩა. ვინ იფიქრებდა, რომ ქარ-
თულის თეატრის განახლების მიზეზი უნდა გამხდარიყო
ისევ ის დარბაზი, რომელშიაც პირველი ქართული წარ-
მოდგენა ჰნახა. საზოგადოებამ. ცოცხალ სურათებისა-
თვის გაკეთებული სცენა კარგა ხანს ხელ-უხლებელი დარ-
ჩა გიმნაზიაში“⁷³.

როცა „ლირი“ წარმოადგინეს, ილია თამაშობდა მე-
ფე ლირს.

მოთამაშენი იყვნენ: ე. გ. საგინაშვილისა (ოპოჩინი-
ნის ქალიშვილი), მ. ჭილაშვილისა, ერისთავისა, ელენე
ჩოლაყაშვილისა, ბარათაშვილისა (ამილახვრის ასული),

ოპოჩინინის ასული, სიღამონ ერისთავისა, მირსკისა (გურ-
ზინსკის ასული), თამამშვეისა, ბარათაშვილის ქალიშვი-
ლი, სოფიო ბარ. ნიკოლაის მეუღლე (ალ. ჭავჭავაძის
ასული), ქეთო გურგენიძისა, გაბრიელ სულხანაშვილი,
ვანო თუმანიშვილი, დავით ჭავჭავაძე, ნიკ. ჭავჭავაძე.

იმავე წლის სექტემბრის 27-ს პეტერბურგიდან არდა-
დაგებზე სამშობლოში დაბრუნდა სოფელ კარდანახის
მცხოვრები კობტა აბხაზი.

ამ ამბის გაგებისთანავე ილია ჭავჭავაძემ გადასწყვი-
ტა სწევოდა მას.

კარდანახის გზაზე ილიას დახვდა ყაჩაღად გავარდნი-
ლი გაუხარაშვილი.

„ერთხელ ილია — გადმოგვცემს კობტა აბხაზი — მო-
დიოდა ჩვენსა კარდანახში, თან ახლდა მოსამსახურე
ბიჭი.

უტბად ერთ ალაგას წინ გადასდგომია შეიარაღებუ-
ლი გაუხარაშვილი და შეუჩერებია, გამოუკითხა ვინაო-
ბა და მოგზაურობის მიზანი. რომ გაუგია ჭავჭავაძის
გვარი, უკითხავს: ჭავჭავაძეს კარდანახში რა უნდაო.
ბიჭს აუხსნია, რომ კარდანახში თავის ნათესავ აბხა-
ზიანთსა მიდისო.

მაშინ ყაჩაღს თოფი დაუშვია ძირს და ილია მიუწვე-
ვია თავის ბინაზე, კარგად გამასპინძლებია და დაუთვრია
კიდევ. ასე რომ, როდესაც ილია ჩვენსა მოვიდა, ბარბა-
ცებდა და მარტო იმას გაიძახოდა ენის ბორძიკით: „და-
მაძინეთ, დამაძინეთ.“ მეორე დღეს კი გვიამბო თავის
თავგადასავალი, ხოლოდ დაუმატა, რომ გაუხარაშვილი
სულ ბატონებს სწყევლის და აგინებსო“⁷⁶.

კობტა აბხაზის ცნობითვე გაუხარაშვილს ი. ჭავჭა-
ვაძისათვის უამბნია თავის წარსული და ყაჩაღად გა-
ვარდნის ამბავი.

ილია ორივე ხელით დასწვდა უსამართლობისაგან გამოქცეულ ტყეში შეხიზნულ ფირალის თავგადასავალს და გადასწყვიტა მხატვრულ თხზულებად ექცია იგი.

მეგობრები მზიარულად ატარებდნენ დროს.

ილიან, რომელსაც საზოგადოთ ნადირობა არ უყვარდა, ერთხელ სანადიროთ გაჰყვა კობტა აბხაზს.

„მახსოვს — სწერს ზემოთნახსენები პირი — ერთხელ ალაზანზედ წავედით რამდენიმე კაცი სანადიროთ. დავდექით ნომრებზე. ჩემ გვერდით, ცოტა მოშორებით იდგა ილია. ხშირი და დიდი ტყე იყო. ძაღლებმა უკვე დაჰყეფეს, როგორც ეტყობოდა კვალს მიაგნეს. გაფაციცებით ველი ნადირს, და არ გავიდა ბევრი ხანი, რომ გამოჩნდა დიდი ირემი, მაგრამ ხეებს ისე იყო მიფარებული, რომ ვერ ვესროდი; ილიასთვის კი ირემი მეტად მარჯვეთ იდგა.

ველი გულის ფანცქალით; რომ აი ეხლა ვაეარდება ილიას თოფი, ან ეხლა მეთქი. თქვენც არ მომიკვდეთ. კარგა ხანი გავიდა, იდგა, იდგა ირემი, მერმე ერთი დაიფრუტუნა და გადახტა და გაჰტრა ტყეში. გავქანდით ილიასაკენ, დაუწყე ჯავრობა: „კაცო, რა ჰქენი, რატომ არ ესროლე“. — „უბ! ისეთი ლამაზი, ისეთი მოხდენილი რამ იყო, რომ მაგას როგორ ვესროდი, როგორ გავიმეტებდიო...“ 70.

ილიას მეტად აწუხებდა სოლომონ ქავჭავაძესთან მამიდა მაკრინეს მიერ შეკრული პირობა. ამევე ზაფხულს ილიამ გადასწყვიტა უკან დაებრუნებია სოლომონ ქავჭავაძის მიერ მისთვის პეტერბურგში გამოგზავნილი ფული.

იგივე კობტა აბხაზი სწერს: „ერთ დღეს ალავერდში მივდიოდით ხატობაში და აი აქ, გზაში ილიამ სიხარულით მითხრა: „კობტა, მომილოცე, გავათავეო, სოლო-

მონმა აი ამდენი ფული გამომიგზავნა პეტერბურგში.
ახლა მამიდა მაკრინეს დავაუაღე, სულ მთლად დაუბრუ-
ნე შეთქი. ახლა თავისუფალი ვარ.“ მეტად ნასიამოვნე-
ბი იყო ილია, რომ მძიმე ტვირთი თავიდან მოი-
შორა“”.

ჯანაღდგენილი და მოკეთებული ილია შემოდგომაზე
დაუბრუნდა უნივერსიტეტს.

თავი მეთოთხმედი

ავადმყოფობის გამო გადადებულ გამოცდების ჩაბარება. ნიშნები. ილიას გადაყვანა მესამე კურსზე. გაუზარაშვილის ნაამბობის დამუშავება. ესკიზები: „კოლა“, „კაკო“. მოთხრობები: „გლახის ნაამბობი“, „კაცია ადამიანი“. „კოლოკოლი“ და პეტერბურგის ახალგაზრდობა. ქართველ სტუდენტთა ურთიერთობა ჩერნიშევსკის ოჯახთან.

პეტერბურგში ჩასვლისთანავე ილია ჰავკავაძე შეუდგა ავადმყოფობის გამო გადადებულ გამოცდების ჩასაბარებლად გამუდმებულ მეცადინეობას.

უახლოეს ხანში დარჩენილი საგნები იქმნა ჩაბარებული.

საგნების მიხედვით ილიას ასეთი წარმატება აქვს:

„იურიდიულ ფაკულტეტის კამერალურ განყოფილებაში მეორე კურსის სტუდენტი თავადი ილია ჰავკავაძე:

მიწადმოქმედება	4	
ტექნოლოგია	4	
სამოქალაქო სამართალი	5	
საშუალო საუკ. ისტორია	}	არა სავალდებულო საგნები
რუსეთის ისტორია		
ბოტანიკა	4	
ქართული ენა	5	
ღვთის მეტყველება	5 ⁷⁸	

დამატებით გამოცდების ჩაბარებისთანავე ილია გადაიყვანეს კამერალურ განყოფილების მესამე კურსზე.

სასწავლო წლის დასაწყისისთანავე ილია შეუდგა გაუ-
ხარაშვილის ნაამბობის დამუშავებას.

პირვანდელი სახე ამ თხზულებისა პროზაულია და ჰქვია „კოლა“. მცირე ხნის შემდეგ ილიამ ოდნავ სახე—
შცვალა ამ ესკიზს და დაარქვა „კაკო“.

ამ დაუმთავრებელ ესკიზებში გაერთიანებულია სამი თხზულების ქარვა: „კაცია ადამიანისა“, „გლახის ნაამბობისა“ და „კაკო ყაჩაღისა“.

1859 წლის უკანასკნელ ხანებში ილიამ დაასრულა „გლახის ნაამბობისა“ და „კაცია ადამიანის“ პირვანდელი ვარიანტები, რომელთა ავტოგრაფები სამწუხაროდ არ შენახულან.

საზღვარგარედ გახიზნულ გერცენის „კოლოკოლი“ დღითი დღე ავტორიტეტსა და პოპულარობას იხვეჭდა. ყოველი ახალი ნომერი ახალგაზრდობაში და საერთოდ მთელ პეტერბურგსა და რუსეთშიც ხანგრძლივ მსჯელობისა და აღფრთოვანების საბაბი ხდებოდა.

ელენე ანდრეევის ასული შტაკენშნიდერი თავის დღიურებში ამის გამო სწერს:

„მაგიდაში მე მიღვეს „კოლოკოლი“ ისკანდერისა, საჭიროა მისი მალულად რაც შეიძლება ჩქარა წაკითხვა და უკან დაბრუნება. ისკანდერი ეხლა ჩვენი აზრთა მფლობელია, საგანი გაუთავებელი საუბრებისა. რასაც ლონდონში წარმოსთქვამს, ის აქ პეტერბურგში ხდება მსჯელობისა და კომენტარიების საბაბი.“

„კოლოკოლს“ ინახავენ, მაგრამ კითხულობენ ყველანი; ამბობენ, რომ მას კითხულობს ხელმწიფეც. კორესპოდენციებს გერცენი ღებულობს ყოველ მხრიდან, ყო-

ველ სამინისტროდან, და, როგორც ამბობენ, სამეფო
კარებიდანაც.

მისი ეშინიათ და მისით არიან აღრფთოვანებული, იგი აკრძალულია, მაგრამ მას ჰკითხულობენ მაინც მალულად ერთეულნი ანდა მეტად ინტიმური ჯგუფები. მსჯელობენ მასზე ასევე მალულად.

ლაპარაკი და, მით უმეტეს, წერა მასზე თავისუფლად აკრძალულია, მაგრამ ჩუმად საკუთარ წრეში ყველაფრის თქმა არ შეიძლება! გერცენის მიერ დაბეჭდილის გაკრიტიკება, მასში დაეკვება, — არ შეიძლება. ეს მით უფრო აკრძალულია ლიბერალების მიერ“¹⁹.

ყველაზე დიდი კერა, სადაც შეიძლებოდა ადამიანი ზიარებოდა და ჩასწვდომოდა გერცენის „კოლოკოლის“ იდეებს, იყო სახლი ნიკოლოზ გაბრიელის ძე ჩერნიშევსკისა (1828 — 1889).

ამიტომაც პეტერბურგის უნივერსიტეტის სტუდენტობის მემარცხენე ნაწილი მიისწრაფოდა უახლოესი მეგობრობა ჰქონოდა მის ოჯახთან.

ჩერნიშევსკის სახლთან სხვა პეტერბურგის სტუდენტთა შორის მეგობრული განწყობილება ჰქონდათ პეტერბურგის ქართველ სტუდენტებსაც.

უდიდესი „რაზნოჩინეცის“ მეუღლე ოლღა სოკრატის ასული, თავისი სტუმართმოყვარეობით და კეთილი ხასიათით ხელს უწყობდა სტუდენტების დაახლოვებას მის ქმართან.

ივანე ისარლიშვილი გვიამბობს:

„ქართველ სტუდენტთა ჯგუფი, რომელთა შორის იყვნენ ისეთი პირები, რომლებმაც შემდეგში მეტად დიდი როლი ითამაშეს კავკასიაში პერიოდული გამოცემის დაარსების საქმეში და საერთოდ კავკასიის საზოგადოებ-

რიც ცხოვრებაში შეიტანეს დიდი გამოცოცხლება, ძლიერ მიისწრაფოდა „სოვერეინიკის“ რედაქციისაკენ.

ზოგიერთს ჩვენგანს დამოკიდებულება და გულთბობა მოპყრობა, რომელსაც ჩვენ ვხვდებოდით ჩერნიშევსკის ოჯახში, ძლიერ გვიტაცებდა სალამოებზე, რომელსაც ექსპრომტად აწყობდნენ ამ ოჯახში.

ჩვენ ჩვეულებრივად მივდიოდით სალამოობით ჩაიზე, როდესაც სახლში დაგვხვდებოდა ოლლა სოკრატის ასული თავისი დით. დროს ვატარებდით უბრალო საუბარში, არც პოლიტიკურ შეთქმულებას, არც ლიტერატურულ სალამოებს ჩვენ არ ვმართავდით, მხოლოდ უბრალოდ ვსაუბრობდით. ვოხუნჯობდით და ერთმანეთს ვაცნობდით იმ ახალ ამბებს, რომლითაც დაინტერესებული იყო მთელი პეტერბურგი.

თვით ჩერნიშევსკი იშვიათად გამოდიოდა ჩვენთან; ის იჯდა თავის კაბინეტში და მუშაობდა. მხოლოდ ერთხელ, როგორც მახსოვს ახალ წლის წინა ღამით, ჩვენ ოლლა სოკრატის ასულს მეთაურობით შევიქვეყნეთ მის კაბინეტში და გამოვიყვანეთ ის ჩვენს „კოსტუმებით“ მოწყობილ სალამოზე. მას ოლლა სოკრატის ასულმა გადააცვა ქალის კოსტუმი და დაბეჯითებით იწვევდა საცეკვაოდ.

ქმარიც და ცოლიც ყურადღებით გვეპყრობოდნენ ჩვენ. ხანდისხან შემოდდიოდნენ ჩვენთან, რომ წავიყვანეთ საღმე. ერთხელ როგორც მახსოვს, ჩერნიშევსკეები ჩემთან შემოვიდნენ მეოთხე სართულზე. ინიციატივა ყოველთვის ეკუთვნოდა ცოცხალსა და მომქმედს ოლლა სოკრატის ასულს, რომელთანაც ჩვენ დავამყარეთ წმინდა ამხანაგური დამოკიდებულება. იქ ჩვენ არა ერთხელ ვხვდებოდით „სოვერეინიკის“ ახალგაზრდა თანამშრომლებს: ნ. ა. დობროლიუბოვს, პიოტროვსკის, პანტელევსსა და სხვებს“⁸⁰.

მოუსმინოთ ნიკო ნაკოლაძესაც:

„შობის დღესასწაულების წინ — სწერს იგი — ჩემთან მოვიდა ორი ახალგაზრდა და მომხიბლველი მანდილოსანი! ერთმა მათგანმა, უფროსმა, მითხრა, რომ ის არის ჩერნიშევსკის მეუღლე, და მთხოვა მეთხოვებინა მისთვის სამასკარადოთ ჩემი ჩერქეზული კოსტიუმი. ამ ქალის შესახებ მე ბევრი რამ მსმენოდა ამხანაგებისაგან, რომელნიც ხშირი სტუმრებიც იყვნენ მის ოჯახში.

თავისთავად იგულისხმება, რომ მე მაშინვე შევესარულე მისი თხოვნა. მას თან ახლდა უმცროსი და, ორივენი შავთვალეა და შავგვრემანები იყვნენ; უფროსი ქართველ ქალსაც კი წააგავდა და გაცილებით უფრო მკვირცხლი იყო, ვიდრე უმცროსი. მას ოლგა სოკრატოვნას ეძახდნენ. — როდესაც მიდიოდა, ბრძანების კილოთი დამავალა — ხვალვე მივსულიყავი მასთან კოსტუმისათვის და ჩაიზე. მე თქვენ გავაცნობთ ჩერნიშევსკისო.

როგორც იყო, წუთებისა და საათების თვლით, ველირსე შემდეგ საღამოს. ისინი სცხოვრობდნენ ვლადიმერის ქუჩაზე, სობოროს გვერდით, სტუმრები უკვე სასადილო დარბაზში უსხდნენ ჩაის. დიასახლისი ასხავდა ჩაის, მხოლოდ თვით ჩერნიშევსკი კი ოთახში არ იყო — ოლგა სოკრატოვნამ მითხრა, რომ ის მალე მოვაო.

მაგიდის გარშემო ისხდნენ თორმეტამდე სტუმრები, მათ შორის მხოლოდ ორი ქალი იყო, ჩემი ნაცნობები. სტუმრების უმრავლესობას შეადგენდნენ ქართველი სტუდენტები უმაღლესი კურსებიდან, ახოვანი ლამაზი ყმაწვილები, მშვენიერ ტანისამოსით მორთულნი, წვერით, რომელიც მაშინ მოდაში იყო და დავარცხნილი თმებით.

ბაასის დედააზრი, რომელიც ჩემს მეხსიერებაში ჩარჩა, იმაში მდგომარეობდა, რომ ერთი სტუდენტთაგანი, ივანე ანდრონიკაშვილი აღფრთოვანებული იყო სენატში

მიხაილოვის უშიშარი საქციელის ამბით, რომელმაც იქ გამოაშკარავა მთელი თავისი შეხედულებანი და თავის დასაცავად სიტყვის ნაცვლად საბრალმდებლო სიტყვა წარმოსთქვა მთავრობის წინააღმდეგ.

ჩერნიშევსკის მეუღლემ შეაწყვეტინა მას მისი აღფრთოვანება შენიშვნით, რომ ნიკოლოზ გაბრიელის ძე ძალიან სწუხს მიხაილოვის ასეთი საქციელის გამო. მისთვის სრულიად არ იყო საჭირო გამოტეხილიყო, არამედ ყოველი ლონისძიება უნდა ეხმარა, რაც შესაძლებელი იყო, თავის გადასარჩენად. ჩვენ არც იმდენად მრავალრიცხოვანი ვართ, რომ თვითვე გავყოთ თავი სახრჩობელას თოკშიო.

ანდრონიკაშვილი უხერხულ მდგომარეობაში ჩავარდა, მაგრამ საწინააღმდეგო არა უთქვამს რა, მით უმეტეს, რომ დარბაზში შემოვიდა ჩერნიშევსკი, რომელმაც დაამოწმა მისი მეუღლის უკანასკნელი სიტყვები ორი-სამი ნაჩქარევით წარმორთქმული წინაღედებით იმის შესახებ, რომ სისულელეა გულახდილობა ხელისუფალთა წინაშე, რომელთაც, სულერთია სიტყვებით ვერაფერს ჩაავიანებ.

ამ დროს მისმა მეუღლემ გააცნო ჩემი თავი ჩერნიშევსკის. როდესაც ვეთხოვებოდი, ჩერნიშევსკის მეუღლემ მითხრა ყველა დიასახლისებისათვის ჩვეულებრივი ფრაზა: ხშირად შემოიარეთო, მე კი, მიუხედავად ჩემი დიდი სურვილისა, არ შემეძლო მორიდებული არ ვყოფილიყავი, მით უმეტეს, რომ კარგა შორი მანძილი უნდა მევლო. მალე ქ-ნ ოლგას დას ისევ დასჭირდა ჩოხა-ახალუხი და იმათ გამოიარეს ჩემთან ეტლით, რომელშიდაც შესანიშნავი „რისაკი“ იყო გაბმული და წამიყვანეს თავისას. თანათთან შევეჩვიე იმათ და აღარ ვმორცხვობდი. სხვა ქართველ სტუდენტების მზგავსად, რომელნიც ყოველ დღე იყვნენ მათ სახლში, მეც მოვშინაურდი“ 21.

თავი მეთხუთმეა

სტუდენტთა ნაბეჭდ კრებულის მეორე გამოშვება. ილიას ძმის თემურის გარდაცვალება. ილიას ავადმყოფობა. მეოთხე კურსზედ გადასვლა. ზაფხულის პავლოვსკში გატაობა. ცარსკოე სელოში სამეგრელოს დედოფლის სანახავად წასვლა. ეკატერინე დადიანის მიერ ნ. ბარათაშვილის ნაწერების ჩვენება ილიასათვის. ლექსი „თ. ნიკოლოზ ბარათაშვილზედ“.

1860 წელს უნივერსიტეტში გამოვიდა სტუდენტთა ნაბეჭდ კრებულის მეორე გამოშვება, რომელშიაც მოთაგსებული იყო, ანონიმოვის თარგმანის გაგრძელების გარდა, ა. ს. ფამიცინის წერილი „ორგანიზმები ცხოველთა და მცენარეთა სამეფოს მიჯნაზე“, დ. ი. პისარევის „ვილჰელმ ჰუმბოლდტი“, ვ. მაკუშევის თარგმანი შაფარიკის თხზულებისა: „ფილოლოგიური განხილვა რიცხვითი სახელებისა“, ა. პ. პიატკოვსკის „დ. ვ. ვენედიქტოვის ცხოვრებისა და თხზულებათა შესახებ“, ლ. ნ. მაიკოვის „შენიშვნები გრიბოედოვზე“, საჯარო ლექცია მ. ნ. სტასულევიჩისა „ლიუდოვიკო მეXIV ეპოქის საფრანგეთის პროვინციალური ყოფის შესახებ“ და ნ. მ. ბლაგოვეშჩენკოს „იუვენალი“.

იმავე წლის აპრილის თვეში მოულოდნელად გარდაიცვალა კადეტთა კორპუსის მოწაფე, ილიას უმცროსი ძმა თემური.

1860 წლის 14 მაისის თარიღით მამიდა მაკრინე

ერისთავისადმი გაგზავნილ წერილში ურვით აღვსილი ილია სწერდა:

„თქვენი წიგნი მომივიდა ფულით, და როგორც სჩანს, მაშინ არა გცოდნიათ ჩემი უბედურება. მამიდაჯან! რა დაუშავეთ, ეგრეთი ღმერთს, რომ ეგრე უწყალოდ და შეუბრალებლად გვიწამლავს დღეებს ამთენ ტანჯვით.

ჩემი პატარა თემურ სადღა არის, მამიდაჯან! დავკარგე საუკუნოდ პირველი და უკანასკნელი ძმა, მერე რა ძმა?! ველარ განხავთ ის საწყალი და უბედური; ნეტავი თავის ქვეყანაში, გარშემორტყმული ნათესავებით მაინც მიცვალებულიყო.

ვაიმე ჩემო პატარა ძმაო. ჩემო კარგო და კვიანო თემურ. რაზე დამოხლებე და დამაგდე! შენ წახვედი, მოგვშორდი და შენ მაგდერ დაგვიგდე ნუგეშად ცრემლი და წუხილი.

ვაიმე საყვარელო თემურ! აღარ გაიხარებენ შენ ბედნიერებაზედ არც ძმა შენი უბედური, ველარც მამიდა და ველარც დები შენი. სად წახვედ, ჩემო საყვარელო ძმაო? შემომხედე მე და შემიბრალე, რომ უშენოდ ესე ვიტანჯები.

მაგრამ რაღას უშველით, მამიდაჯან! ღვთის ნება და ღვთის რისხვა აღსრულდა ჩვენზედ. რა ვქნათ. რაც გამოვზრდილვარ, სულ სიკვდილი მესმის გარშემოდამ, სიკვდილის მეტი ბედი არ დაგვყოლია ჩვენ, მადლობა ღმერთს ამგვარ ბედისათვის. ნუ იწუხებთ, მამიდაჯან, ამ ცხოვრების ღელვისაგან ბევრი მოგითმენიათ და ესეც მოითმინეთ“⁸².

წერილის მამიდასადმი გაგზავნისთანავე ილია სწერს ლექსს „ძმის სიკვდილზედ“.

საყვარელი ძმის დაკარგვამ და პეტერბურგის მუდამ ნისლიანმა დღეებმა კვლავ შეარყიეს ჯანმრთელობა ილიასი.

ზემოდნახსენებ თარიღით გაგზავნილ ბარათში ილია მამიდას მწუხარებით შესჩივის:

„მე ვერა ვარ კარგად, ჩემი სიმრთელეც ძალიან დამ-
ლილია, თუ ღმერთმა ბოლო არ მამილო კვლავ ამ დროს
დავბრუნდები შინ კურსგათავებული, მაგრამ მარტო მე
შოვალ შინ, მამიდაჯან. თქვენი პატარა თემურ საუკუ-
ნოდ დარჩება აქ“⁸³.

გამოცდების ჩაბარებისთანავე მეოთხე კურსზე გადაყ-
ვანილი ილია ზაფხულის გასატარებლად პავლოვსკში
გაემგზავრა.

ამ ზაფხულსავე კოხტა აბხაზთან ერთად ილია ქავ-
ქავაძე ცარსკოე სელოში წავიდა სამეგრელოს დედოფ-
ლის ეკატერინე ალექსანდრე ქავქავაძის ასულის სანახა-
ვად, რომელმაც მათ უჩვენა თავისი ახალგაზრდობის მეგობ-
რისა და მოტრფიალის ნიკოლოზ ბარათაშვილის ლექ-
სები.

ილია ქავქავაძე გააოცა ბარათაშვილის ლექსებმა. ქა-
ბუკმა ილიამ იგრძნო სიძლიერე ბარათაშვილის გენიალურ
თხუზულებებისა.

ვალაპარაკოდ კოხტა აბხაზი:

„მახსოვს ერთხელ — გვიამბობს იგი — პავლოვსკიდან
ცარსკოე სელოში წავედით და იქ ვეწვიეთ ქალბ. და-
დიანისას. ქ. დადიანისამ გამოიტანა და მოგვცა წასა-
კითხავად ბარათაშვილის ლექსები, რამდენადაც მახსოვს,
ბარათაშვილის საკუთარი ხელთნაწერი. ეს იყო: „ქართლის
ბედი“ და „მერანი“. ვერ წარმოიდგენთ, რა შთაბეჭდი-
ლება მოახდინეს ამ ლექსებმა ილიაზე. თითქმის მთელი
ერთი კვირა ყმაწვილი ჰბოდავდა ბარათაშვილით“⁸⁴.

1860 წლის 19 ივლისს ილიამ პავლოვსკში შემდეგი
ლექსი მიუძღვნა ამ შემთხვევას:

ქართული
ენების ინსტიტუტი

როს წარვიკითხე მისი ლექსები,
ფერა რა ვთქვი რა განცვიფრებულმა!
ფით ქარიშხალით ატეხილ ბუქმა
ცას განუბნოს შავი ღრუბლები,
ისე იდარა ჩემ მწუხარ შუბლმა.

ხალხო ობოლო, შენ მებრალები,
რომ დაგაობლა მის ციურ შუქმა
და განგაშორა თვისი სხივები!..
როს წავიკითხე მისი ლექსები,
ამოვიკენესე დაობლებულმა.

თავი მეთექვსმეჯი

სოსიკო ვაჩნაძის ჩამოსვლა პეტერბურგში. ილიას დღიური ხარჯი. დავალიანება. „პაწაწა კავკასიელების წრის შეკრებანი“. ილიას ლექსი: „ქართველ სტუდენტების სიმღერა“. „კაკო ყაჩაღის“ პირვენდელი ვარიანტი. „აზრდილისა“ და „ჭაჯი-აბრეკის“ თარგმანის გამოცემის ცდა. ილიას გალაშქრება რევაზ ერისთავის მიერ კახლოვიდან „შემლილის“ თარგმანის წინააღმდეგ. წერილი ილია წინამძღვრიშვილისადმი.

სასწავლო წლის დასაწყისშივე პეტერბურგის უნივერსიტეტს ესტუმრა ილიას შორეული ნათესავი სოსიკო ვაჩნაძე.

მუდმივად მეტად განსაზღვრულ თანხის მქონე ილია ქვეყნაძე იძულებული იყო დაკმაყოფილებულიყო მინიმალური მოთხოვნილებებით.

საქართველოს მუზეუმის პალეოგრაფიულ განყოფილების ერთი ხელთნაწერის მეშვეობით შესაძლებელი ხდება აღდგენილ იქმნეს ილიას დღიური ხარჯისა და მისი დავალიანების ერთი ნაწილი.

ხელთნაწერის პირველსავე გვერდზე ილიას ხელით ჩაწერილია.

„სოსიკოსი შმართებს	7 — 50
ჩოტკში და რაღაცაებში	1 — 00
სადილები	1 — 00
ვიჩინა და პური	— 41
კბილის სარეცხი	— 30
პური	— 06* 85.

„პაწაწა კავკასიელების წრე“ სისტემატიურად აწყობდა კრებებს, სადაც ირჩეოდა, როგორც პოლიტიკურ-ეკონომიურ ხასიათის, ისე ლიტერატურულ-კრიტიკული და ყოფითი საკითხებიც. ჯგუფი ხშირად აწყობდა თხუზულებათა ხმამალა კითხვასაც.

„ჩვენ — სწერს ამ წრის ერთი წევრი — ხშირად ვიკრიბებოდით და ვბაასობდით, როგორც საზოგადო კითხვებზედ, აგრეთვე ჩვენს დაბეჩავებულს სამშობლოს მომავალზედ. ვკითხულობდით ხშირად ქართულ წიგნებს“⁸⁶.

ქართველ სტუდენტთა წრის პოლიტიკური მისწრაფება და მათი შემდგომი მუშაობის გეგმა გადმოშლილია ილიას ცნობილ ლექსში „ქართველ სტუდენტების სიმღერაში“.

1860 წლის უკანასკნელ თვეებში, ილია ენერგიულად მუშაობს გაუხარაშვილის თავგადასავალის მიხედვით პოემა „კაკო ყაჩაღის“ შესაქმნელად, რომელსაც თავდაპირველად მან დაარქვა „მოთხრობა ქაზიყელისა“.

პოემის მთავარი პერსონაჟი კაკო ბლაჭიაშვილის პროტოტიპი — კარდანახელი გაუხარაშვილია.

ილიას უახლოესი მეგობარი გვიამბობს:

„რაც შეეხება მის შემოქმედებას და მის ნაწარმოებების ისტორიას, მე მხოლოდ „კაკო ყაჩაღის“ შესახებ მახსოვს კარგად, რომ კაკო პირდაპირ ცხოვრებიდან არის აღებული. კაკო გახლამთ ერთი კარდანახელი გლეხი ვინმე გაუხარაშვილი, რომელმაც მართლა ესროლა თავის ბატონს რომელიღაც ვაჩნაძეს და ყაჩაღად გავარდა. იმალეობდა ალაზნის ტყეში და გამვლელ-გამომვლელს სტარცვადა. ხმა და სახელი დიდი ჰქონდა გავარდნილი“⁸⁷.

რადგან 1859 წელს დასრულებულ პოემა „აჩრდილის“ დაბეჭვდა საცენზურო პირობათა გამო პატარა

ნაწყვეტის გამოკლებით ილიამ ვერ შესძლო, ამიტომაც გადასწყვიტა, იგი ცალკე წიგნად გამოეცა ლერმონტოვის „ჰაჯი-აბრეკის“ თარგმანთან ერთად, რომელიც დაიბეჭდა 1860 წლის ჟურნალ „ცისკრის“ მეთერთმეტე ნომერში.

ამ საქმის მეთვალყურეობა მინდობილი ჰქონდა თბილისში მყოფ ილია წინამძღვარიშვილს.

დასახელებულ პირისადმი გაგზავილ ბარათში ილია მას ეკითხება: „...ერთი წიგნი მომწერე ჩემი აჩრდილი და ხაჯი აბრეკი რა ყოფაში არიან“²⁸.

ყოველგვარი მეცადინეობა იყო ამაო, ცენზურამ არ დართო ნება წიგნის დაბეჭვდისა.

1860 წლის ნოემბრის 5-ს ილიამ პეტერბურგში დაასრულა თავისი, აწ სახელგანთქმული კრიტიკული წერილი: „ორიოდე სიტყვა თავად რევაზ შალვას ძის ერისთავის კაზლოვიდგან „შემლილის“ თარგმანზედა“ და შემდეგი ბარათის თანდართვით გადაუგზავნა იგი ილია წინამძღვარიშვილს.

ილია მას სწერდა:

„აი ამ სტატიასა გიგზავნი, ჩემი საკუთარია, თუმცა სხვა გვარი აწერია; მე არ მინდა გამოვაჩინო, რომ ეს ჩემი დაწერილია მიზეზისა გამო სხვისა და სხვისა.

შენც ძალიან შეგეხვეწებები, რომ არ გამომაშკარავო არავისთან, ხელაღებით არავისთან იმისთვისაც არ მინდა, რომ შენ მიუტანო კერესელიძეს ეს სტატია, რადგანაც ის მიხვდება, რომ ჩემს მეტი არავინ გიგზავნის სტატიებსა. ასე უნდა მოიქცე, რომ თითონ რედაქტორს და ცენზორსაც არ შეატყობინო; კანონით იმათ უთუოდ უნდა იცოდნენ, მაგრამ შენ როგორც იყოს სხვის მხრით დააჯერე ისინი, რომ მართლა და აზნაური ზუმბერიძე მართალი გვარია და არა მოგონილი.

ამას გარდა თუ ვინცობაა კერესელიძემ არ დაბეჭდოს, უთხარ როგორმე, რომ ეს აზნაური ზუმბერიძე რომელიმე რუსის ეურნალში ან გაზეთში გიჩივლებს თქო ქართველებთან და გაგირჩევს შენ საკუთარ ლექსებს თქო.

ვიცი კერესელიძეს თ. რ. შ. ერისთავისა ეშინიან და იქნება იმისთვის არ დაბეჭდოს. ეს სტატია ჩიკვაიძეს მიზაკოს უნდა მიუტანო, აქამდის ის ქალაქში იქნება მოსული.

ესე შენი ქირიმე და შენი ჭკუის, როგორც გეუბნები ისე მოიქეც. ჩიკვაიძესთვის მე აქ ყველაფერი მითქომს, იმან თვითონ იცის, როგორც მიუტანოს კერესელიძეს“⁹².

კრიტიკულ სტატიასთან ერთად ილიამ წინამძღვრიშვილს ივანე კერესელიძისათვის გადასაცემად თავისი საკუთარი ლექსებიც გაუგზავნა. „ეს ლექსები — სთხოვს მას ილია — კი შენ მიუტანე კერესელიძეს“⁹³.

თავი მეჩვირევე

ამხედრება ილიას კრიტიკული წერილის წინააღმდეგ-გამოცდები. საზაფხულო არდადეგები. ილიას დაბრუნება საქართველოში. „პასუხი“. ილიას ჩაბრუნება პეტერბურგში. საუნივერსიტეტო რეფორმები. სტუდენტთა „სხოდეგები“. ქართველ სტუდენტთა მონაწილეობა ამბოხებაში. ილიას დამოკიდებულება სტუდენტთა მღელვარებასთან. ძატრიკულები. უნივერსიტეტის მიტოვება. ილიას წამოსვლა საქართველოში.

ილიას კრიტიკულმა წერილმა ქართველ თავადაზნაურობის რეაქციონურ და კონსერვატიულ წრეებში უდიდესი მითქმა-მოთქმა და აღშფოთება გამოიწვია.

საპასუხოდ ამხედრდნენ მწერალი ქალი ბარბალე ჯორჯაძე, გიორგი ბარათაშვილი და რევaz ერისთავი.

მოპასუხეებმა ილია ქაკვაძის ავტორიტეტის შესარყევად გამოიყენეს ილიას მიერ კერესელიძისათვის გადასაცემად წინამძღვარიშვილისადმი გაგზავნილი ლექსები. განსაკუთრებით იერიში მიტანილ იქმნა ილიას ლექსზე „გაზაფხული“.

ჩააბარა რა ილიამ გამოცდების ერთი ნაწილი, იგი მაშინვე საქართველოში წამოვიდა და 1861 წლის მაისის 14-ს თბილისში დასწერა თავისი „პასუხი“, რომელშიდაც გაარჩია მისი მოწინააღმდეგეთა დებულებანი და შეხედულე-ბანი.

ეს წერილი დაიბეჭდა იმავე წლის ჟურნალ „ცისკრის“ მეექვსე ნომერში.

ილიას ამ პასუხს გამოედევნენ „მამების“ ბანაკიდან, და მათსა და ახალგაზრდობას შორის გაჩაღდა ბრძოლა. ბრძოლა სოციალურ-პოლიტიკური და არა მარტო სალიტერატურო და ენობრივ ხასიათისა, როგორც ეს წინედ ეგონათ.

1861 წლის სექტემბრის თვის დასაწყისში გამოქვეყნდა ახალი საუნივერსიტეტო რეფორმა, რომლის მიხედვითაც უქმდებოდა ლარიზ და თავისუფალ მოსიარულე სტუდენტთა განთავისუფლება 50-მანეთიან გადასახადისაგან და სასტიკად იკრძალებოდა სტუდენტთა ყოველგვარი სახის შეკრებანი; გამოცდის ჩაუბარებლობის შემთხვევაში იმავე კურსზე დაუტოვებლად სტუდენტი უნდა გარიცხულიყო უნივერსიტეტიდან, სტუდენტთა სალარო-ბიბლიოთეკისა და სხვა სტუდენტურ ორგანიზაციათა ხელმძღვანელების არჩევის უფლება გადადიოდა უნივერსიტეტის მართველობის ხელში. სტუდენტებისადმი სალაროდან ფულადი დახმარების გაცემის ნებართვა დამტკიცებულ უნდა ყოფილიყო უნივერსიტეტის რექტორის ან ინსპექტორის მიერ.

ახალმა რეფორმამ ძალზე ააღელვა სტუდენტობა.

სტუდენტები გროვდებოდნენ, მსჯელობდნენ, აწყობდნენ ეგრედ წოდებულ „სხოდკებს“.

უნივერსიტეტის კედლებში გაჩნდა პროკლამაცია, რომელიც საზღვარგარედ იყო დაბეჭდილი.

ეს პროკლამაცია კიცხავდა მთავრობას და მოუწოდებდა სტუდენტებს ბრძოლისაკენ ძველი რეჟიმის წინააღმდეგ.

მთელი კვირა პეტერბურგში ამ ამბებზე იყო ლაპარაკი და მსჯელობა. პროკლამაცია, რომელსაც ამშვენებდა ეპიგრაფი კ. ფ. რილევის ლექსისა „Н-ль буду в роковое время позорять гражданина сан“, საიმპერატორო

ოჯახის წევრებმა და წარჩინებულმა პირებმა ფოსტით მიიღეს, მეფეს კი იგი მიართვეს სხვა მოსახსენებელ ქა-
ლალდებთან ერთად.

პროკლამაციის გამავრცელებელი მიხაილოვი უახლოეს ხანში დაიპირეს და მოათავსეს პეტრეპავლეს ციხეში.

1861 წლის 22 სექტემბერს უნივერსიტეტის ადმინისტრაციას მოუვიდა განკარგულება ყველა თავისუფალი აუდიტორიის დახურვისა.

23 სექტემბერს უნივერსიტეტის შესაკრებ დარბაზის კედელზე გაჩდა ასეთი ხასიათის მოწოდება:

„ჩვენ შევადგენთ ლეგიონს, იმიტომ რომ ჩვენს მხარეზეა ნათელი გონება, საზოგადოებრივი აზრი, ლიტერატურა, პროფესორები, უთვალავი რიცხვი თავისუფლად მოაზროვნე წრეებისა, დასავლეთი ევროპა, საუკეთესო და მოწინავე ჩვენთანაა. ჩვენ ბევრნი ვართ, ჯაშუშებზე გაცილებით ბევრნი. საკმარისია ვაჩვენოთ მხოლოდ ჩვენი ძალ-ღონე. იცოდეთ სროლას ჩვენს მიმართ ვერ გაბედავენ. უნივერსიტეტის გამო პეტერბურგში იფეთქებს ამბოხება“⁹¹.

24 სექტემბერს შეწყვეტილ იქმნა ლექციების კითხვა. მეორე დღისათვის სტუდენტებმა გადასწყვიტეს მოეწყოთ დემონსტრაცია.

„სექტემბრის 24-ს — სწერს ერთი ქართველი სტუდენტი — ისიც იყო ვისადილეთ მ. ი. სემიონოვის ქალთან, რომ სასადილოში შემოვიდნენ ორივე ლოღობერიძეები; ნ. ბ. და ბ. ლ. ლოღობერიძეებმა გადმოგვცეს, რომ ხეალ მთელი სტუდენტობა დემონსტრაციაზე გამოდისო და ჩვენც (ე. ი. ქართველმა სტუდენტებმაც — ი. ბ.) გამოუკლებლივ უნდა მივიღოთ მონაწილეობაო.

ბევრი კამათის შემდეგ ნიკოლოზ ლოღობერიძემ წასვლისას სიტყვა გვესროლა: ვინც მშიშარა ხართ, სახლში

დარჩითო, ეს კი საკმაო იყო იმისთვის, რომ არა თუ დემონსტრაციაზე წავსულიყავით, არამედ თავი კედელზედაც შეგვეხეთქა“²².

დემონსტრაციაზე ქართველი სტუდენტობა გამოცხადდა უკლებლივ.

რამდენიმე ათასი სტუდენტი დარაზმული მიიმართებოდა სასახლის ხიდზე, შეუხვიეს ვლადიმირსკის ქუჩით და გავიდნენ კოლოკოლნაიაზე. პროცესის დასაწყისი ყაზანის ტაძართან იყო, ბოლო კი სასახლის ხიდზე. დემონსტრაცია მიიმართებოდა მზრუნველ ფილიპსონის ბინისაკენ. მზრუნველი მათ სახლში არ დახვდა.

დემონსტრაციის მონაწილეებმა დაუწყეს ლოდინი და აღრე დაიშლებოდნენ კიდეც, რომ არ გამოჩენილიყო პრეობრაჟენსკის პოლკი მთელი თავისი შეიარაღებით. პოლკის მეთაურებმა წინადადება მისცეს სტუდენტებს დაშლილიყვნენ. სტუდენტებმა გადასცეს, რომ მოელიან მზრუნველს. საპასუხოდ ჯარის კაცებმა გასტენეს თოფები. სტუდენტთა ნაწილი დაშინდა და გაიქცა.

მზრუნველ ფილიპსონის გამოჩენამ მდგომარეობა შესცვალა. გაქნილმა მოხელემ დააჯერა სტუდენტები, რომ საქმიანი მოლაპარაკება ქუჩაში შეუძლებელია და ამიტომ უნივერსიტეტში წავიდეთო.

სტუდენტების მოთხოვნით ფილიპსონმა პოლკი მოხსნა და დემონსტრაცია გაიმართა უნივერსიტეტისაკენ. უნივერსიტეტში მისვლისას ფილიპსონის წინადადებით აირჩიეს სტუდენტთა „დეპუტაცია“, რომელსაც სტუდენტთა საჩივარი განათლების მინისტრისთვის უნდა მოეხსენებიათ.

სტუდენტები დაიშალნენ.

იმავე ღამეს „დეპუტატები“ დააპატიმრეს და მოათავსეს პეტრეპავლეს ციხეში.

ამან აღაშფოთა ისეთი სტუდენტებიც კი, რომლებიც

დემონსტრაციის წინააღმდეგნი იყვნენ და მეცადინეობის
გაგრძელებას მოითხოვდნენ.

ამის შემდეგ სისტემატიურად მიმდინარეობდა სტუ-
დენტთა „ყრილობები“ ცის ქვეშ, უნივერსიტეტის ეზო-
ში, შემდეგ კი მდინარის განაპირა ქუჩაზე და მოედანზე
უნივერსიტეტის წინ.

ასე იყო 25 სექტემბრიდან 12 ოქტომბრამდე.

12 ოქტომბერს სტუდენტები ჩვეულებრივად უნი-
ვერსიტეტის მთავარ შესასვლელთან შეგროვდნენ და
ჯერ „სხოლკა“ არც კი დაეწყოთ, რომ ჯარმა ალყა შე-
მოარტყა მათ; ისინი შერეკეს უნივერსიტეტის ეზოში, რო-
მელიც ამდენი ხანი დაკეტილი იყო.

ილია ქავჭავაძემ იმ დღეს დაიგვიანა. „მე და ილია,
როდესაც მივედი — სწერს კობტა აბხაზი — კრებისათ-
ვის უკვე პოლიციას და ჯარს ალყა შემოერთყა“²².

ეზოში შერეკილი სტუდენტობა დაიჭირეს და მოათავ-
სეს კრონშტადტის ციხეში.

დაპატიმრებულთა შორის ქართველ სტუდენტებიდან
იყვნენ: კირილე ლორთქიფანიძე, ბესარიონ ლოლობერიძე,
გიორგი წერეთელი, ნიკო ნიკოლაძე, დავით აბდუშელი-
შვილი, აბელ ჩოლოყაშვილი, ივანე ისარლიშვილი, პეტრე
ალხაზიშვილი, დავით ლოლობერიძე, გრიგოლ ჯავახიშვილი
და სხვანი.

ცნობა სტუდენტთა დატუსაღების შესახებ უმაღვე
მოედო ჯერ პეტერბურგს, მერე რუსეთსა და ევროპასაც.

დაპატიმრებულ სტუდენტებს მოსდიოდათ გასამხნევე-
ბელი წერილები, მიძღვნები ლექსად, მოწოდებანი და სხვა.

რუსეთის მოწინავე ადამიანთა მთელი გულისყური და
სიმპატია კრონშტადტის ციხისადმი იყო მიმართული.

საზღვარგარეთ კი ამბოხებულ სტუდენტთა გასამხნე-
ვებლად მთელი ხმით რეკდა გერცენის „კოლოკოლი“.

ვიდრე წინ წავიდოდე, მე შინდა ორიოდე სიტყვა ვსთქვა, უკეთ თვითონ ილია ჭავჭავაძე ვალაპარაკო სტუდენტის როლისა და მისი დამოკიდებულების შესახებ მოძრაობა-ამბოხებისადმი. ეს გაგვიადვილებს გავერკვეთ ილიას დამოკიდებულებაში 1861 წლის სტუდენტთა მოძრაობასთან.

თავისი შეხედულებანი ამ საკითხზე ილიას გამოთქმული აქვს პასუხში „პეტერბურგის ქართველ სტუდენტებისადმი“.

აი ერთი ადგილი ამ წერილიდან:

„მე მივხვდი და ვიწამე — სწერს ილია — რომ კეთილშობილებით აღსავსე გულთა ძვრამ აღმოგიშობათ სურვილი ქება-დიდებათ და ლოცვა კურთხევით მიჰმართოთ ჩაგრულთა, რომელთაც თავი დაუდვიათ ხსნისათვის.

ძნელია პატიოსანი კაცი გაუმაგრდეს ამ მშვენიერს და ყოვლად თავ-მოსაწონებელს გულთა ძვრას და გასამხნეველად, თუ ხელი არა, გული მაინც მიაწოდოს შორიდან დიდებულ საქმის მომქმედთა, რომელთა ხელის ღონე არ შესწევს ძლიერებას გულისას.

კაცთა სამწუხაროდ, დღევანდელი დღე მუშტისაა, ძალა ჰხნავს აღმართსა: ამით უფრო საქებ-სადიდებელია უღონო ჩაგრულთა მოქმედება.

მე არ ვეჭობ, რომ დრო მოვა და თავისუფლება და სამართალი, რომლის სახელით დღეს ბერძნები გამოდიან, დაემჯობინება მთელს სპა-ლაშქარსა და ერთისაც და მეორის წინაშეც ხმას გაიკმენდს თოფი და ზარბაზანი. აქ არის ყოვლად მხსნელი ღონე და სასოება ჩაგრულთა და დევნილთა და დღეს ამის მაგალითებს თვალწინ გვიყენებს ერთი მუქა ერი საბერძნეთისა.

თქვენ ჩემზე უკეთ მოგეხსენებათ, რა ხართ თქვენ, უმაღლესი სწავლისთვის გადახვეწილნი ქართველნი ჩვენის

საქართველოს
ისტორიის
ინსტიტუტი

მ. შაველაძის ფოტოგრაფიის სტუდიის წევრები (მარცხნიდან მჯდომი)

ქვეყნისათვის. მთელი სასოება ჩვენი ქვეყნისა თქვენზეა დამყარებული, ჩვენი ზვალე, ჩვენი მერიმისი თქვენა ხართ, თქვენ რომ თქვენი უფუშინდაესი საქმე არ შეგასურლებინონ და ამის გამო სრულის, რამოდენაც შესაძლოა, სწავლა-ცოდნით და განათლებით არ მოუხვიდეთ ჩვენს ქვეყანას, ვისლა იმედზედ დარჩეს. აშკარაა, იგი, რაც თქვენ მოგიწადინებიათ, არ მოეწონება და ვაი თუ ამით გეზიანოთ რამ. თქვენი ზიანი ჩვენი ქვეყნის ზიანია.

სასწავლებლად წასულხართ, ისწავლეთ, ცოდნა შეიძინეთ, ჯერ ხანად ნურც აქეთ გადიხევთ, ნურც იქით, მარტო სწავლა-ცოდნას შეალიეთ თქვენი დღენი და ამისის უუძლიერესის თვალ-ხმალით ეპატრონეთ თქვენდა მოსავს ქვეყანასა, რომელსაც სხვა სავედრებელი თქვენს წინაშე არაა აქვს რა და რომელიც ამ გზით მოელის თქვენგან ხსნასა და ბედნიერებას“²⁵.

ეს იყო მიზეზი, რომ ილია ქავჭავაძემ არ მიიღო მონაწილეობა სტუდენტთა მოძრაობაში. ვგულისხმობ ამბოხებაში რაიმე მოვალეობის შესრულებას, აგიტაცია-პროპაგანდას და სხვას და არა უბრალო დასწრებებს სტუდენტთა კრებებზე.

სწორედ ეს აქვს მხედველობაში კობტა აბხაზს, როცა ამბობს: „ილია არ გარეულა და მონაწილეობა არ მიუღია იმ დროინდელ სტუდენტების არეულებაში“²⁶.

უნივერსიტეტში კი სტუდენტთა დაპატიმრების დღესვე ბრძანება გამოაკრეს, ვინც არ მიიღებდა „მატრიკულებს“, რის მიღებაც ნიშნავდა იმას, რომ იგი სავსებით ემორჩილებოდა საუნივერსიტეტო რეფორმას და არავითარ მონაწილეობას სტუდენტთა შეკრებებში არ მიიღებდა, მან 24 საათის განმავლობაში უნდა დასტოვოს პეტერბურგი.

„მეც და ილიაც, — სწერს კობტა აბბაზი, — იძულებულნი ვიყავით უნივერსიტეტიდან მეოთხე კურსიდან გამოვსულიყავით და სამშობლოში დაებრუნებულყავით, ეს მოხდა აგრედ წოდებულ „მატრიკულების“ წყალობით, რომელიც შემოღებულ იქნა პეტერბურლის გენ. — გუბერნ. იგნატიევის წყალობით და მეცადინეობით. ჩვენ თითქმის ყველა სტუდენტებმა ამის შესახებ პროტესტი გამოვაცხადეთ; და მართალია არც მე, არც ილია სტუდენტების კრებას არ დავსწრებივართ, მაგრამ მაინც გამოგვიცხადეს, რომ ვინც მატრიკულებს არ დაემორჩილება, პეტერბურიდან 24 საათის განმავლობაში უნდა წავიდეს თავის სამშობლოშიო“⁶⁶.

თვითონ ილია თავის „ავტობიოგრაფიაში“ ამის გამო შენიშნავს: „1861 წელს უკვე მეოთხე კურსზე ვიყავ, მაგრამ დავანებე თავი უნივერსიტეტს; მაშინდელ საუნივერსიტეტო არეულობის მიზეზით“⁶⁷.

პეტერბურგში აღარ ედგომებოდა. ილიამ საუნივერსიტეტო განკარგულების გამოცხადების დღესვე ჩაალაგა თავის „ნათელ ფერის ჩემოდანში წიგნები, რომლებშიაც იყო ეგზომ მრავალი, უფრო ნათელი იდეები“ და წამოვიდა საქართველოში.

სეაროების მარკენაბელი

1. იბ. არტურ ლეისტი „საქართველოს გული“ 1923 წ. გვ. 21 — 23
2. იბ. ი. ჭ-ს „თბზულებანი“ 1914 წ. გვ. IV
3. იბ. „ლიტერატურული შემკვიდრეობა“ 1935 წ. წიგნი I გვ. 550
4. იბ. „ი. ჭ-ს ბიოგრაფიული და კრიტიკული ვტიული“ 1898 წ. გვ. 5, 6.
5. იბ. ი. ჭ-ს „თბზულებანი“ 1914 წ. გვ. VI, VII.
6. იბ. „ლ. მ.“ 1935 წ. წიგნი I გვ. 554.
7. იბ. ჟურ. „მნათობი“ 1936 წ. № 5 — 6. გვ. 233.
8. იბ. „ლ. მ.“ 1935 წ. წიგნი I გვ. 550 — 552.
9. იბ. ჟურ. „განათლება“ 1908 წ. № 1 გვ. 17.
10. იბ. „ლ. მ.“ 1935 წ. წიგნი I გვ. 555.
11. იბ. ჟურ. „განათლება“ 1908 წ. № 1 გვ. 17.
12. იბ. იგივე წყარო.
13. იბ. „ლ. მ.“ 1935 წ. წიგნი I გვ. 557.
14. იბ. იგივე წყარო გვ. 554.
15. იბ. გაზ. „მუშა“ 1936 წ. № 226.
16. იბ. ჟურ. „მნათობი“ 1936 წ. № 5 — 6. გვ. 233.
17. იბ. ჟურ. „განათლება“ 1908 წ. № 1 გვ. 18.
18. იბ. „ლ. მ.“ 1935 წ. წიგნი I გვ. 373.
19. იბ. იგივე წყარო გვ. 563.
20. იბ. იგივე წყარო გვ. 564.
21. იბ. იგივე წყარო გვ. 565.
22. იბ. В. Иваненко „Гражданское Управление в Закавказье“ 1907 წ. გვ. 349.
23. იბ. საქ. მუხ. პალ. განყ. ყოფ. წ. კ. გ. ს. ფონდ. ბელ. № 1662.
24. იბ. ვ. გუნიას „საქართველოს კალენდარი“ 1893 წ. გვ. 245.
25. იბ. გაზ. „კომუნისტური განათლება“ 1935 წ. № 4.
26. იბ. დ. ყიფიანი „მემუარები“ 1930 წ. გვ. 7.
27. იბ. „ლ. მ.“ 1935 წ. წიგნი I გვ. 563.

28. იბ. ნ. ბარათაშვილი 1922 წ. გვ. XI, XII.
29. იბ. საქ. მწერ. მუზ. ი. ჭ-ს არქივი რვეული ბიოგრაფ. მასალები
ბისა № 13.
30. იბ. საქ. მუზ. ყოფ. საისტ. საეთნ. საზ. ხელ. № 62.
31. იბ. გაზ. „ფემი“ 1913 წ. № 122.
32. იბ. საქ. მუზ. ყოფ. საისტ. საეთნ. საზ. ხელ. № 62.
33. იბ. ზუგდიდის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი ი. მუხნარგიას არ-
ქივი.
34. იბ. საქარ. მწერალთა მუზ. ი. ჭ-ს არქივი რვეული. ბიოგრაფ.
მასალები № 13.
35. იბ. ჟურ. „მოამბე“ 1904 წ. № 4 გვ. 5 — 6.
36. იბ. „Пленицы Шамиля“ воспоминание Г-жи Драрсе 1859 წ.
გვ. 29 — 30.
37. იბ. „ლ. მ.“ 1935 წ. წიგნი I გვ. 555.
38. იბ. გაზ. „ფემი“ 1912 წ. № 55.
39. იბ. „ლ. მ.“ 1935 წ. წიგნი I გვ. 566.
40. იბ. ჟურ. „ცისკარი“ 1857 წ. № 6.
41. იბ. ჟურ. „მნათობი“ 1936 წ. № 5 — 6 გვ. 233, 234.
42. იბ. ჟურ. „მნათობი“ 1924 წ. № 4. გვ. 239.
43. იბ. „ლ. მ.“ 1935 წ. წიგნი I გვ. 558.
44. იბ. ი. ჭ-ს „თხზულებანი“ 1914 წ. გვ. XXIV, XXV.
45. იბ. ნ. ნიკოლაძე „რჩეული ნაწერები“ 1931 წ. ტომი I
გვ. 95, 96.
46. იბ. იგივე წყარო გვ. 84.
47. იბ. იგივე წყარო გვ. 84, 85.
48. იბ. იგივე წყარო გვ. 85, 86.
49. იბ. Собр. Сочинений К. Д. Кавелина-1898 წ. ტომი I გვ. IX
50. იბ. ნ. ნიკოლაძე „რჩეული ნაწერები“ 1931 წ. ტომი I გვ. 95.
51. იბ. А. А. Чагарели „Свед. о пятят. Груз. письм. 1894 წ.
ტ. I გამოშვება მესამე გვ. 186 — 187.
52. იბ. ჟურ. „კრებულთა“ 1873 წ. წიგნი მეოთხე გვ. 151, 152.
53. იბ. გაზ. „კომუნისტური განათლება“ 1936 წ. № 3.
54. იბ. ჟურ. „ცისკარი“ 1863 წ. № 7 გვ. 370, 371.
55. იბ. „ლ. მ.“ 1935 წ. წიგნი I გვ. 5-3 — 564.
56. იბ. საქ. მუზ. ყოფ. წ. კ. გ. ს. ხელთნაწ. № 4994.
57. იბ. საქარ. მწერალთა მუზ. ი. ჭ-ს არქივი საბუთი № 13.
58. იბ. ჟურ. „მნათობი“ 1933 წ. № 8, 9 გვ. 270.

- 59. იბ. საქარ. მწერალთა მუზ. გრ. ყიფშიძის მიერ გადაწერილი ილიას წერილების ასლების რეველი.
- 60. იბ. „ლ. მ.“ 1935 წ. წიგნი I გვ. 558.
- 61. იბ. საქ. მწერალთა მუზ. ი. ჭ-ს არქივი საბუთი № 13.
- 62. იბ. „ლ. მ.“ 1935 წ. წიგნი I გვ. 565, 566.
- 63. იბ. ი. ჭ-ს „ნაწერ. სრულ. კრებ.“ 1929 წ. ტ. I გვ. 465.
- 64. იბ. „ლ. მ.“ 1935 წ. წიგნი I გვ. 564.
- 65. იბ. იგივე წყარო გვ. 561.
- 66. იბ. ჟურ. „მნათობი“ 1933 წ. № 8 — 9. გვ. 270.
- 67. იბ. არტურ ლეისტი „საქართველოს გული“ 1923 წ. წიგნი I გვ. 46 — 47
- 68. იბ. „ლ. მ.“ 1935 წ. წიგნი I გვ. 564.
- 69. იბ. ჟურ. „მნათობი“ 1933 წ. № 8 — 9 გვ. 270.
- 70. იბ. იგივე წყარო გვ. 271.
- 71. იბ. საქ. მწერ. მუზ. გრ. ყიფშიძის მიერ გადაწერილი ილიას წერილების ასლების რეველი.
- 72. იბ. „ლ. მ.“ 1935 წ. წიგნი I გვ. 560, 561.
- 73. იბ. იგივე წყარო გვ. 561.
- 74. იბ. გაზ. „ივერია“ 1899 წ. № 210.
- 75. იბ. „ლ. მ.“ 1935 წ. წიგნი I გვ. 565.
- 76. იბ. იგივე წყარო გვ. 565.
- 77. იბ. იგივე წყარო გვ. 566.
- 78. იბ. საქ. მწერ. მუზ. ი. ჭ-ს არქივ. რეველ. ბიოგრ. მასაჟ. № 13.
- 79. იბ. Е. А. Штакеншнейдер „Дневники и записки“ 1934 წ. გვ. 160.
- 80. იბ. Г. Туманов „Характерист. и Воспоминания“ 1913 წ. წ. I გვ. 230, 232.
- 81. იბ. ნ. ნიკოლაძე „რჩეული ნაწერები“ 1931 წ. ტ. I გვ. 121, 122.
- 82. იბ. საქ. მწერალ. მუზ. ი. ჭ-ს არქივი.
- 83. იბ. იქვე.
- 84. იბ. „ლ. მ.“ 1935 წ. წიგნი I გვ. 564.
- 85. იბ. საქ. მუზ. ყოფ. წ. ჯ. გ. ს. ხელ. № 4994.
- 86. იბ. „ლ. მ.“ 1935 წ. წიგნი I გვ. 561.
- 87. იბ. იგივე წყარო გვ. 565.
- 88. იბ. საქარ. მწერ. მუზ. ი. ჭ-ს არქივი საბუთი № 58.
- 89. იბ. იგივე საბუთი,

- 90. იბ. იგივე საბუთი.
- 91. იბ. С. Гессен „Студен. движ.“ 1932 წ. გვ. 60.
- 92. იბ. ნ. ნიკოლაძე „რჩეული ნაწერები“ 1931 წ. ტ. I გვ. 100, 101, 103, 104.
- 93. იბ. „ლ. მ.“ 1935 წ. წიგნი I გვ. 565.
- 94. იბ. საქარ. მწერ. მუხ. ი. კ-ს არქივი საბუთი № 36.
- 95. იბ. „ლ. მ.“ 1935 წ. წიგნი I გვ. 564.
- 96. იბ. იგივე წყარო გვ. 564.
- 97. იბ. უფრ. „განათლება“ 1908 წ. № 1 გვ. 18.

ს ა რ ჩ ე ვ ი

	83-
თავი პირველი	7
თავი მეორე	15
თავი მესამე	19
თავი მეოთხე	24
თავი მეხუთე	30
თავი მეექვსე	35
თავი მეშვიდე	40
თავი მერვე	42
თავი მეცხრე	49
თავი მეთე	58
თავი მეთერთმეტე	62
თავი მეთორმეტე	67
თავი მეცამეტე	72
თავი მეოთხმეტე	77
თავი მეოხუთმეტე	83
თავი მეექვსმეტე	87
თავი მეჩვიდმეტე	91
წყაროების მარჯვენებელი	93

რედაქტორი — გ. ქიქოძე
ტიპოგრაფი — ს. გაბესკირია
მხატვარი — ლ. ხალხაშვილი
კორექტორები { შ. დემეტრაძე
 { კ. ვარდოსანიძე

* *

გად. წარმოებ. 27/IV 1937 წ.
ხელმ. დასაბ. 14/V 1937 წ.
გამოც. პირველი ტირაჟი 3.500
ქ. ზ. 52x84; წიგ. ზ. 5x8
სასტ. ფ. რაოდ. 6¹/₂; შეკვეთის № 478. მთაველ. რწმუნებული № 13634.

* *

გამომცემელი „ფედერაცია“-ს
სტამბა, თბილისი, პლეხანოვის ქრ. № 181.

3-00
3-40

3-40

3. 49410

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

372313